

Sri Vanī Vilās Sanskrit Series

No. 6.

Achyutarayaabhyudayam

or

Sri Rajanāṭka

with a commentary

BY

Pandit R. V. KRISHNAMACHARIAR,

(Abhinava Bhalla Panā)

PART I

Cantos 1-8

Srirangam

SRI VANĪ VILĀS PRESS

1907.

Copyright Registered.

All rights Reserved.

॥ श्रीः ॥

॥ अच्युतरायाभ्युदयम् ॥

श्रीराजनाथमहाकविकृतम् ।

“ अभिनवभट्टाण' शब्दतर्कालङ्कारविद्याभूषण ” विरुद-
भाजा यात्स्यचक्रवर्तिना श्रीकृष्णमूर्तिणा
विरचितया लघुपञ्चिकया
समेतम् ।

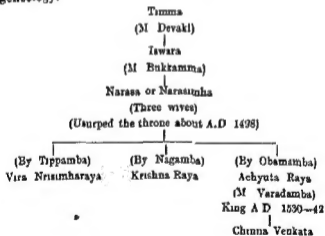

श्रीरङ्गनगरे
श्रीनार्णीपिल्लाम मुद्रायन्त्रालये
मुद्रितम् ।

१९०७.

PREFACE

This is a rare historical Kavya not published hitherto. It consists of twelve cantos and is composed by the poet Sri Rajanatha, the son of Arunagirinatha, who lived in the 16th century. The work treats of the exploits of Achyuta Raya, one of the emperors of the "Never to be forgotten" empire of Vijayanagar. Achyuta Raya was the son of Narasimha and succeeded to the throne, his brother Krishna Raya, in the year 1529—30. More than one Epigraphical record contains the following geneology.

There was once a king named Timma among the Tuluva Dynasty of kings in Vijayanagar. His wife was

Devaki Their son was Iswara whose wife was Bukkanma They had two issues Narasimha and Timman The former became the Emperor and captured the fort of Manavadurga and on the Nizam of that place craving his pardon, he gave back the fort to the Nizam, and then subdued Srirangapatnam He then overcame the Maravas and took hold of Madura and vanquished Konetiraja Finally he made Vijayanagar his capital He had three queens each of whom gave birth to a son These three sons became kings one after another and the last was Achyuta Raja whose queen was Varadambal Achyuta Raja was crowned as king with his son Chinha Venkata as Yuvaraja After he ascended the throne the Prime Minister one day reported to him, that the Chola king had decamped from his kingdom and sought refuge of the king of Chera who had deprived the Pandyan king of his legitimate dominions The Emperor got enraged on hearing this and immediately ordered his forces On an auspicious day he started towards the South and reached Chandragiri Thence he went to Tirupati where he stayed for some time From there he went to Kalahasti and Vishnukanchi Tiruvannamalai was next reached and finally Srirangam Here he halted and sent his brother in law to punish the Chera king Accordingly his brother in law, the son of Salagaraja went through Madura to the shores of the Tambraparni From there he sent his commander in chief against the Chera king Meanwhile the King of Travancore who was

known by the title of "Tiruvadi, hearing of the expedition of the emperor of Vijayanagar, collected his forces and took his stand on the shores of the Tambraparni. A regular battle ensued between the two opposing forces with the result that the Vijayanagar army was victorious. Immediately, the Chera king handed over the Chola king to Prince Salagaraja and took refuge under him. Prince Salagaraja recognised the Chera king and gave back to the Pandyan Chief the dominions that were once his. Then desiring to worship God Anantapadmanabha on his return way, he reached the Malaya Mountain and the sea.

Such is the history narrated in the first six cantos. We have several accounts of the reign of Krishna Raya when the Empire of Vijayanagar was at its zenith but of Achyuta Raya the existing records are very few. Hence this Mahakavya is very valuable as a contribution to History. When the other six cantos also are published Professor M. Rangachariar M.A. has kindly undertaken to write a critical introduction to the whole work. Meanwhile we commend this Part to the critical study of all Sanskrit Scholars.

We take this opportunity to thank Pandit T. S. Kuppuswamy Sastriar who first suggested to us the publication of this work. In the preparation of this edition we had the help of six manuscripts, four from Tanjore, one from Adyar and another from the Government Oriental Museum library. Being the first edition the commentator ex

perienced some difficulty in choosing the best readings from the different manuscripts and it is quite probable that with all his care some mistakes might still have crept in. These we hope to rectify in the second edition.

Srirangam

15th March 1907

J K Balasubrahmanyam

॥ श्रीः ॥

श्रीराजनाथकविविरचित

॥ अच्युतरायाभ्युदयम् ॥

——
प्रथमः सर्गः ।

नालीकाक्षमलीकाक्षं नागेशयमगेशयम् ।
विपुगवध्वज धाम पुगवध्वजमाश्रये ॥

श्रीनिवासमनुस्मृत्य श्रीवृष्णो नव्यमार्गणः ।
बालावयोधनकृते कुरते लघुपञ्चिकाम् ॥

नालीकेति । नालीके कमले इव अक्षिणी यस्य तत् तथोक्तम् ।
अलीकाक्षमिन्न च । अलीके ललाटे अक्षि यस्य तत् तादृशम् । नागे
आदिशेषे शेते इति तत् तादृशम् । अगेशयमिन्न च । अगे पर्वते शेते इति
तादृशम् । वीना पक्षिणा पुगव श्रेष्ठ गृह्ण स ध्वजे यस्य तत् तथोक्तम् ।
पुगवध्वजमिन्न च । पुगव पुमान् गौ रूपम ध्वजे यस्य तत् तादृशम् ।
धाम तेज विष्णु शिव चलयर्थं । आश्रये भवे । विरोधाभासः ॥

अव्यादपूर्वो निधिरागमाना-

माद्यो वृषाद्रे पतिरच्युतेन्द्रम् ।

निरीक्षितु नि स्पृहकाङ्क्षित य

निरञ्जना एव जना क्षमन्ते ॥ १ ॥

अव्यादिति । अपूर्वं निध्यन्तरविलक्षण । आगमाना शास्त्राणां वेदानां वा, धनागमनानां च । निधि शेषधि । आद्य सर्वजगतामादि म । भाय इति निधिविशेषण वा । वृषाद्रे पति वृषशैलेश्वर श्रीनिवास । अच्युतेन्द्र एतत्काव्यनायक अच्युतरायम् । अन्यात् रक्षतु । नि स्पृहै अलिप्सुभिः, वीतरागैश्च काङ्क्षित अभिलषितम् । य वृषाद्रिपतिनिधिम् । निरीक्षितु इष्टुम् । निरञ्जना निभ्यजनमिति प्रसिद्धाजनशून्या, विषयत्वेप रहिताश्च । जना एव । क्षमन्ते शक्नुवन्ति । अन्ये निधयः सस्पृहैरेव काङ्क्षन्ते, दृश्यन्ते च साजनैरेवत्यतोऽस्य निधेर्विलक्षणत्वमिति भावः ॥ रूपक व्यतिरेकश्च ॥

धम्मिल्लशैवालधरा विराज-

दपाङ्गमीनाधरविद्रुमाप्ता ।

धन्या पितृच्छायतयाब्धिकन्या

तन्यादवन्यां श्रियमच्युतेन्दो ॥ २ ॥

धम्मिल्लेति । धम्मिल्ल चिकुर एव शैवाल शैबल तस्य धरा धारयित्री । विराजन् शोभमान अपाङ्ग नैरान्त एव मीन यस्या सा तादृशी । अथ ओष्ठ एव विद्रुम प्रवाल त जाता प्राप्ता । अत एव, पितृच्छायतया पितु छायेव छाया यस्या तस्या भावेन पितृतुल्यतये त्यर्थः । धन्या कृतार्था, धनवती च । अब्धिकन्या लक्ष्मी । अवन्यां

भूमौ । अच्युतेन्दो अच्युतरायस्य, विष्णोश्च । श्रिय सपद, शोभा च ।
तन्यान् करोतु । पितृच्छया कन्या भाग्यवतीति पत्सुरैश्वर्यपोषिणी चेति
सामुद्रिका । रूपकं काव्यलिङ्गं च ॥

सुवर्णरूपै शुभनायकाङ्कै-

रौज्ज्वल्यवद्भिर्ध्वनिमश्नुवानैः ।

परिष्कृतादिक्रित्तिपान्प्रचन्धैः

प्राचेतसादीन्प्रणुम कवीन्द्रान् ॥ ३ ॥

सुवर्णैति । सुवर्णरूपै शोभनवर्णात्मकै, कनकमयैश्च । शुभ
नायक नेता मध्यमणिश्च अङ्क चिह्न येषां तै तयोर्कं । रौज्ज्वल्यवद्भि
कान्त्यारयगुणविशिष्टै, प्रकाशमानैश्च । ध्वनि ध्वन्याहृत्योत्तमकाव्यता
व्यङ्ग्यमर्यादां वा, घन्द च । अश्नुवानि प्राप्ति । प्रचन्धै स्वस्वप्रचन्धैरेव
भूषणै । परिष्कृता अलङ्कृता आदिक्रित्तिपा रामाद्या नृपतय यैस्तान्
तादृशान् । प्राचेतसादीन् वात्मीकिप्रमुत्तान् । कवीन्द्रान् कविधेयान् ।
प्रणुम स्तुम । णु स्तुतां अदादि । समासोक्ति ॥

कथं नु वण्ण्यां भुवि कालिदास-

मयूरमङ्गादिमहाकवीन्द्रा ।

पुरातनीं पूरुपभूमिका य-

द्वेषेण धृत्वा विननर्त वाणी ॥ ४ ॥

कथमिति । कालिदासमयूरमङ्गादिमहाकवीन्द्रा । भुवि । कथं
केन प्रकारेण । वण्ण्यां वर्णयितु शक्या । वाणी सरस्वती । यद्वेषेण येषां
कालिदासादीनां रूपेण । पुरातनीं प्राचीना यशसा विरावस्थायिनी वा ।
पूरुपभूमिनां पुरुषवेष पुरुषमित्यर्थ । धृत्वा । विननर्तं नृत्यति स्म ॥

अस्ति स्मरप्राभृतमक्षि शौरे
 रदक्षिण शेखरपुष्पमैशम् ।
 अपा निधेरद्भुतनाट्यविद्या
 गुरुञ्चकोरीकुलबन्धुरिन्दु ॥ ५ ॥

अस्तीति । स्मरस्य मन्मथस्य प्राभृत उपायनम् । शौरे विष्णा ।
 अदक्षिण अक्षि वाम चक्षु । एश शिवसम्बन्धि । शेखरपुष्प भवतस
 कुसुम शिवन शिरति धार्यमाण इत्यर्थ । अपा निधे समुद्रस्य । अद्भु
 तकरी या नाट्यविद्या कलोलोलनमित्यथ तस्या गुरु । चकोराणा
 कुलस्य समूहस्य बन्धु चकोरीणा कुलबन्धुरिति वा । इन्दु चन्द्र ।
 अस्ति । रूपकम् ॥

प्रायेण य क्षोणिभृदुत्तमाङ्गे
 पादारपण सत्पथसेवन च ।
 करोत्यरिश्रेणिकदर्शन च
 कुर्वन्तु सर्वे कुलजा गमेति ॥ ६ ॥

प्रायेणेति । य चन्द्र । सव । मम । कुलजा वशनाता । कुर्वन्तु
 मया क्रियमाण एवमपि आचरन्तु । इति मत्वेव । क्षोणिभृता पर्वताना
 राज्ञा च उत्तमाङ्गे शिखरे शिरसि च । पादानां किरणाना पादयो
 चरणयोश्च अर्पण न्यासम् । सत्पथस्य आकाशस्य सन्मार्गस्य च सेवन
 आश्रयण च । अरिश्रेण्या चक्रवाकसमूहस्य शत्रुगणस्य च कदधान
 उपद्रव च । प्रायण भूम्ना करोति । अरिशब्दस्य चक्रवाचितया चक्रपया
 याणा च चक्रवाकबोधकत्वन प्रकृते चक्रवाकपरत्वम् । श्रेण्य उपश्रिता च ॥

सरोजभद्रासनसौमनस्या-

त्सुधाप्रदानात्सुमनोजनानाम् ।

सदापि नाकाश्रयसौहृदाद्य

पुष्पाति चर्यां पुरुषत्रयीयाम् ॥ ७ ॥

सरोजेति । य । सरोजाना पपाना भद्रस्य विकासम्पस्य भद्रस्य
असने निरसने सौमनस्यान् शीलया । पक्ष सरोजमेव भद्रासन मिहामन
तत्र सौमनस्यान् प्रियत्वान् । सुमनो जनाना देवानाम् । सुधाप्रदानात्
अमृतप्रदानात् । उभयत्र तुल्यम् । सदा सर्वदापि । नाकस्य आकाशस्य
आश्रये आश्रयण सौहृदात् अहात् । पक्ष सदा सर्वदा । पिनाकस्य तदा
स्यस्य शिवधनुष आश्रय सौहृदान् । पुरुषत्रयीया ब्रह्मविष्णुमृदरूपमूर्ति
त्रयतवाधर्नाम् । चर्यां क्रियाम् । पुष्पाति करोति । स्तूपेतिदर्शने ॥

वियुक्तवगे विहितप्रताप

सयुक्तलोके सरसप्रभाव ।

उदध्वितो राजपदालुङ्गल

यो मण्डल धारयतेऽनुरक्तम् ॥ ८ ॥

वियुक्तेति । य । वियुक्तवर्गे विरहिममूहे, पक्षे वियुक्तकारिणा शत्रू
णां वा गण । विहित कृत प्रताप प्रकृष्ट ताप , कोशदण्डज तेजश्च येन
रा तपोक्त । सयुक्तलोके परस्परसमितितमिथुनजने, पक्षे युक्तकारिणि
जने मित्रजने वा । सरस आर्द्र प्रभाव महिमा, प्रकृष्टा भाव आश
यश्च यस्य स तादृश । उदध्वित उदयमापन्न, पूजितश्च सन् । राज
पदस्य राजयतीति व्युत्पत्त्या नृपातिवाचकस्य राजेति शब्दस्य राज

स्थानस्य वा अनुकूल अनुगुण यथा तथा । रागेति पद चन्द्रनृपत्युभय
वाचम् । मण्डल स्वविम्ब, राग्र च । अनुरक्त रक्तवर्ण, अनुराग
विशिष्ट च । धारयत ' धारयते तु रक्तम्' इति पाठान्तरम् ॥

आशाभिपूर्तेरनुरूपमेव

वर्षन्प्रकर्षाद्वसुमण्डलानि ।

औदार्यभाजामवनीरुहाणा

व्यनक्ति य सोदरताविलासम् ॥ ९ ॥

आशेति । य । आशाना दिशा, मनोरथानां च अभिपूर्ते पूरणस्य ।
अनुरूप अनुगुणमेव । वसुमण्डलानि । करणसमूहान्, धनराशाश्च । प्रकर्षात्
आधिम्येन । वर्षन् सन् । औदार्यं दातृत्व भजन्तीति तेषाम् । भवनीरु
हाणा वृक्षाणा कल्पतरुणामित्यर्थ । सादरताया सहोदरत्वस्य विलास
शोभाम् । कल्पतरुणा चन्द्रस्य च समुदादुत्पन्नत्वादिति भाव । व्यन
क्ति प्रवाशयति ॥

क्षेमकर कैरवससदा यो

याम हरस्येक्षणमेव नैकम् ।

उदीर्यतेऽध्वन्यजनैर्द्वितीय

सचिन्त्यते चक्रकुडैस्त्वृतीयम् ॥ १० ॥

क्षेमकर इति । कैरवससदा कुमुदपण्डानाम् । क्षेमकर । य ।
हरस्य । एक वारं ईक्षण एव न । किं तु अध्वन्या पथिका य जना
ते । हरस्य, द्वितीय ईक्षण सूर्यरूप चम्पु । उदीर्यते । चक्रकुडै रक्तवार

समूहै । तृतीय अग्निरूप ईक्षण नेत्रम् । सचिन्त्यते विचार्यते । पथिकपु
चक्रवाकेषु च विषये चन्द्रस्य तापकरत्वादिति भाव । उल्लेखः ॥

कथं ब्रुवे यस्य कलानुपक्ता

आलोकमात्रादपि चञ्चरीका ।

व्याकुर्वते कैरवपीठिकासु

विद्याविशेषान्विपमायुधीयान् ॥ ११ ॥

कथमिति । कथं केन प्रकारेण । ब्रुवे वर्णयामि । चञ्चरीका भङ्गा ।
यस्य चन्द्रस्य । आलोक प्रकाश दर्शन च । आलोक एव आलोकमात्र
तस्मादपि । कलानुपक्ता कलासु विद्यासु अनुपक्ता सबद्धा । कलामि
विद्याभि अनुपक्ता युक्ता वा । पक्षे कले अभ्यक्तमधुरण्वनी अनुपक्ता
सन्त । कैरवाण्येव पीठिका विद्यापीठानि तासु । स्थिता सन्त । विपमा
युधीयान् मन्मथसन्निधिन । विद्याविशेषान् विद्याभेदान् । व्याकुर्वते
विचक्षणन्ति । यस्य कलानिभत्त्वम् ” इति पाठान्तरम् । रूपकम् ॥

विमोहिनीं शो विधुरेत्य मूर्तिं

सुधा ददान सुमनोजनाय ।

अस्वप्रवृत्त्याश्रयतोऽवतार

आलक्ष्यते यस्तमसो निहन्ता ॥ १२ ॥

विमोहिनीमिति । य विधु चन्द्र, विष्णुश्च । सुमनोजनाय
द्वेभ्यः । सुधां अमृतम् । ददान प्रदिशन्, सुधाप्रादानायेत्यर्थः ।
विमोहिनीं विशेषेण माह्वयति द्रष्टुन् आश्चर्यपरवशान् करोतीति ता
मोहिनीसङ्गकत्रीरूपां च । मूर्ति स्वरूपम् । एतय प्राप्य । अस्वप्रवृत्ते

प्रकाशदशारा आश्रयत आश्रयणात्, पक्षे अस्वप्रवृत्तीनां देवाना आश्रयत आश्रयणात् तद्रक्षणार्थमित्यर्थः । अवतार अपगतनक्षत्र विरल-नक्षत्र इति यावत्, सुप्रसिद्ध अवतारश्च । आलक्ष्यते दृश्यते, अवतारत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रे प्रकाशमाने नक्षत्राणि नातीव सन्तीति स्थितिः । तथा च सुरारिः । 'भूयस्तराणि यदुद्गनि तमस्विनीषु ज्यौत्स्त्रीषु च प्रविरलानि तत प्रतीक्ष ।' इति । यत् यस्मात्कारणात् । तमस अन्धकारस्य, राहोश्च । निहन्ता नाशकः । 'अवतारमात्क्ष्यते यस्तमसो नियता ।' इति पाठान्तरम् । ऋषेः, उत्प्रेक्षा रूपकं वा ॥

आचारतो धर्म इवावदाता-

दयाधितो हर्ष इवात्मबोधात् ।

ततो बुधाख्यस्तनयस्ततोऽभू-

च्छम श्रुतानामिव सप्रदायात् ॥ १३ ॥

आचारत इति । तत अनन्तरम् । अवदातात् परिशुद्धात् । आचारत आचारात् । धर्म इव । आत्मबोधात् आत्मज्ञानात् । अवाधित धेनु । हर्ष आनन्द इव । श्रुताना शास्त्राणा श्रवणाना वा । सप्रदायात् । ज्ञान शान्तिरिव । तत तस्माच्चन्द्रात् । बुधाख्य बुधनामा । तनय पुत्रः । अभूत् उत्पन्नः । भालोपमा ॥

पुरूरवा पुण्यफलादतोऽभू

दभूतपूर्वाभ्युदयस्य यस्य ।

प्रशस्तिमुद्रालिखनाद्विशाल

प्रत्यर्थिवक्ष फलक किलासीत् ॥ १४ ॥

पुरूरवा इति । अत अस्मात् बुधात् । पुण्यफलात् पुण्यफलेन ।

इदं अत इत्यस्य विशेषण वा । पुरुरवा तन्नामा राजा । अभूत् । अभूत्पूर्वं पूर्वं कस्याप्यजात अभ्युदयो यस्य तस्य तादृशस्य । यस्य पुरुरवस । प्रशस्तिमुद्राया प्रशस्तिचिह्नस्य लिखनात् । विशालम् । प्रत्यधिना दारुणा वक्ष उर । पङ्कम् । आसीत् किल । तदेव हि फलकं, यत्र लिख्यत इति भावः । अनेन शत्रूणां वधासि यानि कीलितानीति परमार्थः । प्रशस्तिमुद्रालिखनात्, पङ्क पङ्कत्वेन समाप्य मानम् । प्रत्याधिवक्षः । विशालं वीणापक्षिणां शाला । विभाया सेनासुरेति नपुमन्त्वमित्यर्थे । लिखनमित्यत्र गुणभावधिन्य । लिखतेरङ्गादिष्वान् । उत्प्रेक्षा ॥

आयुस्ततोऽभूदधिभूरवन्या

प्रभिद्य शक्त्या परभूभृत य ।

हेतुर्यशोहसविजृम्भणाना

मेति प्रथा स्कन्द इवेन्दुमौले ॥ १५ ॥

आयुरिति । अवन्या भूमः । अधिभू नायरः । आयु तन्नामा राजा । इन्दुमौले परमेश्वरात् । स्कन्दं मुत्रह्यप्य इव । ततः पुरुरवस । अभूत् । यः । शक्त्या बलन तदाप्यायुधन च । परभूभृत शत्रुवृपति उत्कृष्टं कौशपर्वतं च । प्रभिद्य भित्त्वा । यशासि हसा इव यशास्येव हसा वा यशोहसा, पक्षे यशासीव हसा, तथा विजृम्भणाना विलासानाम् । हेतु मन् । प्रथां विख्यातिम् । (स्कन्द इव) एति प्राप्नोति ॥

नाथ पृथिव्या नहुपाभिधोऽस्मा-

लक्षे यदाज्ञाजनितावतसा ।

मृन्दारका नो बहुमन्वते स्म

मन्दारमालां मधुपात्तगन्धाम् ॥ १६ ॥

नाथ इति । अस्मात् आयुषः । नहुषाभिधः नहुषनामा । पृथिव्या-
नाथः राजा । जज्ञे जातः । मृन्दाकाः देवाः । यस्य नहुषस्य आह्वया
जनितः सपादितः अवतस्रः शेररः येषां ते तादृशाः सन्तः । मधुपैः भूमि-
मद्यपायिभिश्च आत्तगन्धा गृहीतसौरभ्या, अभिमृता च । मन्दार-
मालाम् । न बहुमन्वते न गणयन्ति । नहुष इन्द्रपद प्रापेति पुराणम् ॥

अस्माद्भूद्विस्मयभूर्ययाति-

भयातिरेकस्तिमिताभियातिः ।

कुलाधिनाथस्य कला इवान्या

विधोर्व्यधाद्यो विशदैर्यशोभिः ॥ १७ ॥

अस्मादिति । अस्मात् नहुषात् । विस्मयभूः आश्चर्यभूमिः । भया-
तिरेकेण भयाधिक्येन स्तिमिताः स्तम्भीकृताः अभियातयः शत्रवः यस्य
स तथोक्तः । ययातिः तन्नामा वृपतिः । अभूत् । यः ययातिः । विशदै-
धवलैः । यशोभिः कीर्तिभिः । कुलाधिनाथस्य कूटस्थस्य । विधो-
चन्द्रस्य । अभ्या । कलाः भागान् । व्यधात् उत्पादयामासेव ॥

अजायतान्याजसुहृत्प्रजानां

स धूर्वहस्तुर्वसुरुर्वरायाः ।

अस्य प्रतापांशुमता विचित्र-

ममित्रफान्ता ज्वलिता यदन्तः ॥ १८ ॥

अजायतेति । जनानाम् । अन्याजसुहृत् अकृत्रिम मित्रम् । उर्व-

राया सवसस्याख्याया भूम । ध्रुवह ध्रुस्न्धर । स प्रसिद्ध । तुर्वमु ।
 अनायत । अस्य तुवसो । प्रताप तेन एव अशुमान् सूर्य तेन ।
 अमित्राणा शत्रूणा कान्ता स्त्रिय । पक्षे मित्रस्य सूर्यस्य कान्ता उपत्रा
 मित्रकान्ता तद्भ्रमा अमितकान्ता चन्द्रकान्ता इत्यर्थ । अन्त हृदये ।
 ज्वलिता उत्तता प्रदाप्ताय । आसात्रति यत् तत्, चित्र भाष्य
 भूतम् । सूर्ये प्रकाशमान सूर्यकान्ता एव ज्वलन्तीति स्थिति ।
 अमित्रकान्तौज्ज्वल्य तु विस्मयकरमिति भाव । विभायना ॥

सचारिण शौर्यरसा इवामे

नेसाध्यनीना इव नीतिसारा ।

सजीववन्धा इव सद्गुणौघा

सौजन्यमुद्रा इव सप्रतीका ॥ १९ ॥

नाभागवीप्सा नहुपानुवादा

निमेर्विभाषा नृगमूर्तिभेदा ।

द्विरुक्तयो दाशरथेर्दिलीप

स्थावृत्तयो धर्मभुवो विकल्पा ॥ २० ॥

मदावला मासलदानकेल्या

महीभृता पक्षदत्तौ महेन्द्रा ।

ससत्त्वताया सरितामधीशा

पठानना किं च सप्रचित्तायाम् ॥ २१ ॥

शेष इत्यर्थः । कुण्डलित- कुण्डलनाख्यविहविशेष प्रापितः, पक्षे मण्डलीकृतः
 वर्णवेष्टनं कृतो वा । आसीदिति यत् । तत् । युक्तम् । यत्र लिखितस्य
 ग्रन्थस्य वैष्यर्थ्यं तत्र कुण्डलना कियते इति सप्रदायः । 'तदोजसस्त-
 यशसः स्थितादिर्भा वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा । तनोति भानोः परि-
 वेपकैतदास्तदा विधिः कुण्डलना विधोर्वा ॥' इति नैपथे । उत्प्रेक्षा ॥

प्रतिक्षमापावलि पर्यटन्त्या

वीरश्रियो विश्रमहेतुदाहुः ।

श्रीतिम्मभूपाजितभूस्ततोऽभू-

द्यशोधनादीश्वरभूमिपालः ॥ २५ ॥

प्रतिक्षमापेति । प्रतिक्षमापावलि प्रतिराजसमूहम् । पर्यटन्त्या
 अमन्त्या । वीरश्रियः वीरलक्ष्म्याः । विश्रमस्य विश्रान्तेः हेतुभूतौ बाहु
 यस्य स तथोक्तः । जिता भू वेन स तादृशः । ईश्वरभूमिपालः ईश्वर-
 नामा राजा । यशोधनात् । तत् तस्मात् तिम्मभूपात् । अभूत् ॥

वृषाङ्कयोरीश्वरयोर्विभूति-

मुपेयुपोरेप पर विशेषः ।

राजोत्तमाङ्गे रचिताङ्घ्रिरेक-

स्तरपादघन्यस्वशिरा यदन्यः ॥ २६ ॥

वृषेति । वृष घर्मः वृषमद्य अङ्गः भूषण चिह्न च ययोस्तयोः तथो-
 क्तयोः । विभूति ऐश्वर्यं भस्म च । उपेयुषोः प्राप्तयोः । ईश्वरयो ईश्वर-
 राजस्य शिवस्य च । एष पर एष एव । विशेषः मेदः । एकः ईश्वरनृपतिः ।
 राज्ञां उत्तमाङ्गे शिरसि । रचिताङ्घ्रिः न्यस्तपादः । अन्यः ईश्वरः शिवस्तु ।

अपत्रपामंहातिवैभवेन

सुरद्रुमाणाभपि सूचयन्तः ।

तदन्वये पुण्यफलादवन्यां

धन्या यभूवुर्धरणीभुजोऽन्ये ॥ २२ ॥

कलापकेन षण्यति — सञ्चारिण इत्यादिना । अग्रे पुरस्तात् । सञ्चारिणः सञ्चरणशीलाः । शीघ्ररसा इव । नेत्रयोः बहुषोः अप्वनीनाः पथिकाः नेत्रगोचरा इत्यर्थः दृश्यमाना इति यावत् । मातिसारा इव । मर्जादवन्याः सप्राणाः । सद्रुणानां औषाः समूहा इव । सप्रतीका शरीरिणः । सौजन्यस्य सुजनतायां मुद्राः स्वरूपाणीव (स्थिताः) नामागस्य तदाहस्यस्य मृपतेः वीप्साः । नहुषस्य अनुवादाः । निमैः विभाषा । नृगस्य मूर्तिभेदाः स्वरूपभेदा । दाशरथेः रामस्य । द्विहृत्कयः । दिलीपस्य आरुत्तयः । धर्मभुवः धर्मपुत्रस्य । विकल्पाः । अत्र वीप्सा दिशब्दाः पर्यवसानगत्या सादृश्यगमकाः । तथा च प्रयुज्यते । 'द्विर्भावः पुष्पकैतोर्विबुधविटपिना पीनरुक्स्थ विकल्पश्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपन-तनुभुषो वासवस्य द्विरुक्तिः । द्वैत देवस्य दैत्याधिपमयनकलाके-लिकारस्य कुर्यश्चानन्द कोविदानां जगति विजयते श्रीगृसिंहक्षितीन्द्रः ॥' इति ॥ मासल अधिक यत् दान वितरणमेव दान मद्जल तस्य केल्या लीलायाम् । मासलदानकेलिरेव मासलदानकेलिरिति विशिष्टे रूपक धा । मदावलाः गजाः । महोम्हा राज्ञामेव पर्वतानाम् । पक्षाः सहाया एव पक्षाः गरुतः तेषां हतौ नाशने छेदे इत्यर्थः । महेन्द्राः । सत्त्व सत्वगुण-सत्त्वानि व्यवसाया वा सान्नेय्य सत्त्वानि जन्तूनि तैः सह वर्तन्त इति ससत्त्वाः तेषां भावः ससत्त्वतां तस्याम् । यद्वा ससत्त्वता गाम्भीर्यम् । सरिता अधीशाः समुद्राः । किं च । शक्तिः बलमेव शक्तिः आयुधविशेषः

तत्सहितता सशक्तिता तस्याम् । पडानना मुवद्गण्ड्या । अहते दानस्य
वैभवेन महिम्ना । सुरद्रुमाणा वस्पवृक्षाणामपि । अपत्रपा लज्जाम् ।
सूचयन्त उत्पादयन्त । घन्या सुकृतिन । अन्ये । धरणीभुज राजान ।
अवन्याम् । पुण्यफलात् । तस्य तुर्गसो अन्वये वशे । वभूवु जाता ।
क्रमेण उत्प्रेक्षा, उपमा, रूपकं अतिशयोक्तिश्च ॥

नालीकिनीनायकवद्गहेषु

नीहारभूमीधरवन्नगेषु ।

बलासुहृद्धारणवद्गजेषु

तेषु प्रतीतोऽजनि तिम्वभूप ॥ २३ ॥

नालीकिनीति । प्रहेषु चन्द्रादिषु । नालीकिन्या पद्मिन्या नायक
सूर्यं स इव । नगेषु पर्वतेषु । नीहारभूमीधरवत् हिमवत्पर्वत इव ।
गजेषु । बलस्य तदाद्यदानवस्य अमुहत् शत्रु इन्द्र तस्य धारण
गज ऐरावत इत्यर्थं, स इव । तेषु तुर्वमकुलोत्पन्नेषु राजसु । तिम्वभूप
तिम्माद्यो राजा । प्रतीत विख्यात । अजनि वभूव ॥

निजेन दोष्णा निरिखलां धरित्री-

मस्मिन्वहत्यङ्गदनिर्विशेषम् ।

तद्युक्तभीक्ष्णेन तदोरगाणा

कुलोद्बह. कुण्डलितो यदासीत् ॥ २४ ॥

निजेनेति । अस्मिन् तिम्वभूषे । निजेन । दोष्णा भुजेन । निरिखला
समस्ताम् । धरित्रीं भूमिम् । अङ्गदनिर्विशेष अङ्गदतुल्य यथा तथा ।
वहति रात । ईशान परमेश्वरेण । उरगाणा सर्पाणाम् । कुलोद्बह कुलश्रेष्ठ

स्फुटीचकारास्य पुनर्वितीर्य

शौर्यं तथौदार्यमवार्यचर्यम् ॥ २९ ॥

महीति । महीपतिः । नृसिंहनृपतिः । मानवनाम दुर्गम् । साकाधि-
नायेन समं तुरुष्कराजेन महः । रूढीत्वा । अस्य सम्यन्धसामान्ये पृष्ठा
अस्मै इत्यर्थः । अत्येत्यस्य स्फुटीचकारेत्यत्रान्वयो वा । पुनः । वितीर्य
दत्त्वा । अवार्यचर्यं अनिवारितप्रक्रमम् । शौर्यम् । तथा । औदार्यं
दातृत्वं च । स्फुटीचकार प्रकाशयामास ॥

प्रायोऽर्णवे सेतुकृतोऽवतारः

प्राग्जन्मसंस्कारवशादिवैपः ।

सेतुं विधायाम्भसि सहाजायाः

श्रीरङ्गपूर्वा नगरीं जहार ॥ ३० ॥

प्राय इति । प्रायः प्रायेण । । अर्णवे समुद्रे । सेतुकृतः सेतु-
निर्मातुः श्रीरामभद्रस्येत्यर्थः । अवतारः । एषः नरसिंहराजः । प्राग्जन्म
संस्कारः पूर्वजन्मकामना तद्वशादिव । सहाजायाः कान्वेयाः । अम्भसि
जले । सेतुम् । विधायम् । श्रीरङ्गपूर्वा नगरी श्रीरङ्गपट्टणम् । जहार वशी-
नकारः । उत्प्रेक्षा ॥

कंसं यथा कैटभजिद्वलेन

समन्वितः सैनिकमल्लहन्ता ।

मदप्रवृत्तं मरुवं मथित्वा

महीमहेन्द्रो मधुरामहार्पात् ॥ ३१ ॥

कंसमिति । महीमहेन्द्रः नृसिंहभूपतिः । वलेन सैन्येन पक्षे बलरा

मेण च । समन्वित । सैनिकमालाना सैन्येषु यत्कृता हन्ता व्यापादक ,
पक्षे सैनिकमण्डस्य चाणूरान्यस्य मण्डस्य हन्ता सन् । मदेन दर्वेण प्रवृत्त
युद्धाय प्रवृत्त अपधानक वा । मरुव मरुवजातीय तदातन नृपतिम् ।
कंडभञ्जिन् कृष्ण । कम यथा कममिव । मथित्वा हत्वा । मधुरी पाण्ड्य-
राजधानी दक्षिणदेशस्था मधुरापुरीम्, पक्षे सुप्रसिद्धा मधुरानगराम् ।
अहार्पात् हतवान् । उपमा ॥

महेन्द्रलोक मरुवाय दत्त्वा

मध्येसमीक मधुरां स जह्ने ।

महीयसामेप महीपतीनां

नयो विपक्षेष्वपि नान्यथा स्यात् ॥ ३२ ॥

महेन्द्रेति ॥ न नृमिहभूति । मध्येसमीक युद्धमध्ये । मरुवाय ।
महेन्द्रलोक स्वर्गम् । दत्त्वा । मधुरी मधुरानगरम् । जह्ने हतवान् । मही-
यसां भेष्टानां । महीपतीनां राज्ञाम् । एष नय स्वल्पस्वीकारपूर्वकमधिक
प्रदानरूपा रीति । विपक्षेषु शत्रुष्वपि । अन्यथा । न स्यात् । युद्धे
मृतानां वीरानां स्वर्गो भवतीत्यागम । *कावेरीमातु बद्धा बहुलजल-
रयां तां विलह्यिव शत्रु जीवमाह शृङ्गत्वा गमिति भुजबलात्तत्र राज्य
सदीयम् । कृत्वा धीरज्ञपूर्वं तदपि निजबले पट्टण यो यभाग कीर्तिस्वम्भ
निश्चाम त्रिभुवनभवनस्तूयमानापदान ॥ चेर चोल च पाण्ड्य तर्मापि
च मधुरावशभ मानभूव वार्योदप्र मुदक गजपतिनृपनि चापि जिम्वा
मदन्यान् । भागवतीरालहाप्रथमचरमभूत्तटान्न नितान्न म्यात् क्षोणी
पतीनां स्वत्रमिव शिरसां क्षामन या ध्यतानीन् ॥ ' इति श्रीकृष्णगायता-
प्रशान्ते नृमिहाराजवर्णनम् ॥ अर्धान्तरन्यासः ॥

क्रुधापतन्त सह कुञ्जरीधै.

कोनेटिराज क्षुभितान्यसैन्यं ।

जप्राह पाणौ जगदेकवीरो

जयाब्धिकन्यामपि जन्यभूमौ ॥ ३३ ॥

क्रुधेति ॥ जगदेकवीर लोकैकशूरो नृसिंहराज । बाहुलभात् 'एक-
वीर' इति साधु । यद्वा एकेषु मुखेषु वीरयते पराक्रमते इति व्युत्पत्ति
कार्या । क्षुभितानि क्षौभ प्राप्तानि अन्यसैन्यानि शत्रुसेना येन तथोक्त
सन् । कुञ्जरीधै गजसमूहै सह । क्रुधा कोपेन । आपतन्त योद्धुमाग
च्छन्तम् । कोनेटि(रि) राज कोनेटिनामक नृपम् । जयाब्धिकन्या
जयलक्ष्मीमपि । जन्यभूमौ युद्धभूमौ पितृगृहे च । पाणौ जप्राह करे गृहीत
षान्, युद्धे भवेन पलायमानस्य कोनेटिराजस्य हस्तमश्रुत्वात्, अन्यत्र
जयलक्ष्म्या पाणिग्रहणमकार्षीदित्यर्थः । 'जन्य हृष्टे गरीवादे सप्रामे च
नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यासा जन्य स्याज्जनके पुमान् । त्रिपृत्पाय
जनित्रोश्च नषोढाज्ञातिमृतययो । वरस्निग्धेऽपि' इति विश्व । तुल्य
योगिता ॥

प्रयाणमाशाविजयाय तस्य

प्रायो गृहप्राङ्गणभूविहार ।

दानान्यहो पौंसश विश्रुतानि

जातानि दैनदिनेमेव कृत्यम् ॥ ३४ ॥

प्रयाणमिति ॥ तस्य नृसिंहराजस्य । आशाना दिशां विजयाय ।
प्रयाणम् । प्रायः । गृहस्य प्राङ्गणभूवि चत्वरप्रदेशे विहारः लीला, लीला

मशरणादहामित्यर्थ । विश्रुतानि प्रसिद्धानि । षोडश । दानानि । दैन
दिन दिने दिने भव, प्रतिदिवसमनुष्ठीयमानानि यर्थ । कृत्य कर्म ।
जातानि । अहो इत्याशय । षोडश दानानि च 'भूम्यासन जल वस्त्र
प्रदीपोऽप्र तत परम् । ताम्बूङ्छत्रमन्धाश्च माय फलमत परम् ।
शय्या च पादुका गाव कायन रजत तथा ।' इत्युक्तानि ॥

तत्स्वातिवर्षेण तथा बुधाना

पूर्णासु जाता करशुक्तिनासु ।

मुक्ता यशोमूर्तिजुषो विभूषा

कण्ठेऽभ्रभूवन्ककुभनानाम ॥ ३५ ॥

तरस्येति ॥ तस्य म्वाणा धनाना अनिवर्ष अतिशयित दानमेव
स्वातिवर्षे स्वामीनक्षत्रयुक्तशालोत्पन्ना वृष्टि तेन । बुधाना विदुषाम् । करा
हस्ता एव शुक्तिवः मुक्ताफला तासु । तथा । पूर्णासु मर्तासु । जाता ।
यशोमूर्तिजुषे वर्तिरूपधारिण्ये । मुक्ता मुक्ताफलानि, तन्वीर्णय एव
मुक्ताफलानीति भावः । ककुभ दिश एव अहना स्थिय तामाम् । कण्ठुः
विभूषा आभरणान । अभ्रवन् । स्वातावर्षे द्याककामु पतिता अम्बुधारा
मुक्ताफलानि भवन्तीति प्रसिद्धि । 'स्वाया मागरशुक्तिमध्यपतित तन्मी
क्तिक जायते ।' इति भर्तृहरिमुभाषितम् । "स्वाती मयत्रो किञ्च तार
राणां मुक्ताफलानां जननीति रोषात् । सा रोहिणी नीलमसूत रश्मि वृता
स्पन्दं गोपवधुवचसु ॥' इति श्रीकृष्णवर्णामृतम् । रूपक उत्प्रेक्षा च ॥

गौरित्यटव्यां मयत्रं प्रकाश्य

पय प्रदोहं प्रति याध्यमाना ।

कूलंकपल्लुत्तरलैः कुमारै-

श्रीडामवापुर्विमतास्तदीयाः ॥ ३६ ॥

गौरिति ॥ तदीया ' नृमिहराजसकन्धिन । विमता. शत्रव । कूल-
कयया समधिकया शुधा सुमुखया तरलैः चमलैः दुरवस्थैरित्यर्थ ।
कुमारैः बालकैः । अटव्या वने । गवय गोसदृश मृगाविशेषम् । गौः इति
इय धेनुरिति । प्रजापय गवयमानीय प्रकटय्य त दर्शयित्वित्यर्थ ।
पय.प्रदोह प्रति क्षीरदोहनमुरित्य । बाध्यमाना. मुहुर्मुहुर्निबन्धेन हेत्य-
माना सन्त । श्रीडा लज्जाम् । अवापु प्राप्तवन्तः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥

प्रयातुमेतत्प्रतिभूपतीनां

प्राणानिलो नाक्षमताह्वेषु ।

व्यलम्बतैषां वदनेषु तृण्यां

विलोक्य किं वाहमृगोऽवसीयः ॥ ३७ ॥

प्रयातुमिति ॥ आह्वेषु युद्धेषु । एतन्न नरसिंहराजस्य ये प्रतिभू-
पतयः शत्रुराजाः तेषाम् । प्राणानिल प्राणवायु । प्रयातु निर्गन्तुम् ।
न अक्षमत न शक्नोऽभवत् । तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते -- व्यलम्बतेति ।
अवसीम अमुष्य वायोः सवन्धी । वाहमृगः वाहनभूतो हरिणः । एषा
शत्रुनृपाणाम् । वदनेषु सुगेषु । तृण्यां तृणसमूहम् । विलोक्य । (तलोभेन)
व्यलम्बत विलम्बमङ्गोत्किम् । वायोर्वाहन मृग इति पुराणेषु । अत एव
पृथदश्च इति तस्य नाम । तृणदर्शनेन तद्गच्छणाय प्रवृत्तस्य स्ववाहनस्य हरि-
णस्य विलम्बात् न शत्रुनृपतीनां वदनात्प्राणानिलः प्रचचालेति विशिष्टो-
त्प्रेक्षा । युद्धेषु तृणमुखानमयार्थिवो नृपतीनय ररक्षेति तात्पर्यम् । अरा-
क्तानां मुखेन तृणवहन शरणागत्यतिविहगमिति युद्धप्रदायः ॥

प्रकाशमानादिशि तत्प्रतापा-

त्यायेण लब्ध्वा परिभूतितापम् ।

पतिस्त्रिषा पट्टजकोरकेषु

कालं नयत्येव कर निधाय ॥ ३८ ॥

प्रकाशमानादिनि ॥ १४ । त्रिषा पति मूर्ध्नि । दिशि । प्रका-
शमानात् दीप्यमानात् । तस्य प्रतापान् कोशदण्डजतेजस । परिभूत्या
परापयेन जात य ताव तम् । लब्ध्वा । (सत्यापचाराय) पट्टजको
रकेषु पद्ममुकुलेषु । कर हस्त शिरस च । निधाय निक्षिप्य । कालम् ।
प्रायेण । नयति गमयति । उत्प्रेक्षा । तद्व्यपक प्रायेणति पदम् ।
एवमन्वप्रापि ॥

यस्त्रोषसोरत्र त्रिभोर्वसूना

बलाभियातेरमरावतीव ।

विशापुरी विम्बयभूरमुष्य

विशिष्य राज्ञोऽजनि राजधानी ॥ ३९ ॥

यस्योषसावेति ॥ अमुष्य । राज्ञ । विशिष्य विशेषत । विम्ब-
यम् आधर्यस्थानम् । विशापुरी । वसूनी यनानाम् । त्रिभो प्रभो कृपे
रस्यत्यर्थ । यस्त्रोषगारा अलकपुगीव । यत्राभियाने इन्द्रस्य । अमरा
वतीव । राजधानी । अत्रति जता । तनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात्कनारि
नुदि "दीवचन" इति चिन्ता ।

विलेशयेद्यं त्रिमिमिन्यपेत

गृह्णन्ति यत्प्रेयशृतावगाहा ।

आलोक्य तन्मौलिमणीनलात-

मोहेन मुञ्चन्ति पुनर्मदेभाः ॥ ४० ॥

विलेशयेति ॥ यस्या. विद्यापुर्याः खेयेषु परिखामु कृतः भवगाहः प्रवेशः यस्ते सधोक्ता । मदेभाः मत्तगजा । विले शेरत इति विलेशयाः सर्पाः तेषा ईश श्रेष्ठम् । विस सृणालम् । इति अवैत्य मत्वा । गृह्णन्ति । पुन, पश्चात् । तन्व विलेशयेशस्य मौलिमणीन् फणारत्नानि । आलोक्य । अलातमोहेन अज्ञातराण्डभ्रमेण । मुञ्चन्ति विसृजन्ति । भ्रान्तिमान् उदात्तं च ॥

सुधाभुजो यत्सदनध्वजेषु

स्वैरं नभोलङ्घनजाद्विकेषु ।

न जानते नन्दनवल्लरीणा-

सुपन्नविन्यासभुव. प्रयासान् ॥ ४१ ॥

सुधेति ॥ यस्या सदनध्वजेषु गृह्येतेदण्डेषु । स्वैरं स्वैरुदया निप्रतिबन्धमित्थं । नभसः आकाशस्य लङ्घने तरणे जाद्विकेषु जहालेषु आकाशतरणपर्याप्तेष्वित्थं, आकाशादुपर्यपि सुदूर गच्छतिस्विति यावत् । सुधाभुज देवा । नन्दनवल्लरीणा नन्दनोद्यानलतानाम् । उपप्राना आ-
ययभूतवृक्षाणा विन्यासभुव. स्थापनेन जायमानान् । प्रयासान् । न जानते न विदन्ति । अतिशयोक्तिः ॥

फपोलकापात्करिणो वलारेः

रुधामु यत्सौधमणिच्छटासु ।

मदाम्बुरेखाञ्जुपि तत्प्रदेशे

मग्ना द्विरेफा मणयो भवन्ति ॥ ४२ ॥

कपोलेति ॥ यस्या सांधाना प्रासादाना मणिच्छटामु रत्नपहृक्षिपु ।
बलारे. करिण ऐरावतस्य । कपोलशपात् गण्डस्थलघर्षणात् । श्यामु गलि
तामु सतीपु । मदाम्बुरेखाञ्जुपि मदजलरेखायुते । तत्प्रदेशे तस्मिन् स्थले ।
मग्ना गन्धलोभेन निर्लाना । द्विरेफा भ्रमरा । मणय रत्नानि । भवन्ति ॥

सयत्ननिर्यत्नगतिर्गवाक्ष-

मार्गे यदुच्चैर्मणिहर्म्यरद्ध ।

प्रायेण पक्षद्वितये प्रवृद्धि-

परिक्षयौ निन्दति नन्दतीन्दु ॥ ४३ ॥

सयत्नेति ॥ इन्दु चन्द्र । यस्या उच्चैर्मणिहर्म्यं उन्नतं रत्नमयै-
र्धनिना वासयद्दे रद्ध भर्मेन प्रतिबद्ध । गवाक्षमार्गं वातायनपथे ।
सयत्ना शुद्धपक्षे ऋद्धे मप्रयासा निर्वन्ना कृष्णपक्षे हागान् निष्प्रयासा च
गति गमन यस्य न तथाक्त सन् । पक्षद्वितये शुद्धवृष्णपक्षयो ।
(कमेण) प्रवृद्धिपरिक्षयौ पुष्टिर्गां । प्रायेण निन्दति । नन्दति च ।
अत्र सम्भावनामाप्रमिति नेतिप्रेक्षा ॥

सौधाप्रकेत्या यदणूदरीपु

शारगार्पितप्रस्मृतभूषणामु ।

ऐश्वर्यवन्तस्तरव सुराणा-

मौदार्यमुद्रा ध्रुवमाभयन्ते ॥ ४४ ॥

सौधेति ॥ यस्यां विद्यमाना अणूदर्यं वृशोदर्यं ग्वियं तामु ।

सौभाग्येत्या प्रासादाभविहारकाले । शास्त्रानु अपितानि लम्बितानि
 प्रस्मृतानि विस्मृतानि भूषणानि यागिस्तासु तयोक्तानु सतीषु । (तैर्भूषणं)
 ऐश्वर्यवन्त समृद्धिमन्त । सुराणा तरव कल्पवृक्षा । औदार्यमुद्रा दातृत्व
 प्रसिद्धिम् । आश्रयन्ते भजन्ति । ध्रुवम् । उत्प्रेक्षातिशयोक्ती ॥

मदावलाना कटमध्यवान्तै-

र्मदैर्नदीमातृकता प्रयाता ।

यन्नेतुरुर्वीकमितुर्यशोभि-

रशोभि भूराश्रितसस्यलाद्या ॥ ४५ ॥

मदाथलेति ॥ मदावलाना गजानाम् । कटमध्यवान्तै गण्डस्थल
 मध्यगाऋतै । मदै मदजलै । नदी माता पापिका यस्या सा नदीमा
 तृका तस्या भाष नदीमातृकता ता जलसमृद्धिमित्यर्थ । प्रयाता । भू
 भूमि । आश्रित सस्याना लास्य नर्तन ऋभिवृद्धि या सा तयोक्ता
 सती । यन्नतु यस्या नायकस्य । उर्वीकमितु राज्ञ । यशाभ कीर्तिभि ।
 अशाभि शोभिता ॥

मखावतीर्णेषु महीसुराणा

मरुत्सु शून्या नगरी मघोन ।

प्रजासमाजै परिणाहिलक्ष्म्या

प्रयाति यस्या न समानकक्ष्याम् ॥ ४६ ॥

मखेति । मरुत्सु देवेषु । महीसुराणा ब्राह्मणानाम् । मखावतीर्णेषु
 याग प्रत्यागतेषु ससु । शून्या जनशून्या । मघान पुरी इन्द्रनगरी अमरा
 वती । प्रजासमाजै प्रजासमूहै । परिणाहिना निस्तरवती लक्ष्म्या श्री

यद्या तथोक्ताया । यस्या । समानकक्ष्या सम्प्रतिष्ठिति मादृशमित्यर्थ ।
न प्रयाति । काव्यलिङ्गमतिशयोक्तिश्च ॥

उपर्यध. पुष्पफलैरुदम-

मुद्यानमामोच दिव भुव च ।

आवालवारिण्यनुषिम्बदम्भा-

द्रसातल रञ्जयतीव यस्याम् ॥ ४७ ॥

उपरीति । यस्याम् । उद्यान आगम । उपरि उपरिभागे । अध
अधोभागे च । (कमेण) पुष्पाणि फलानि च तै । उदम आप्य सन् । दिव
स्वर्गम् । भुव भूमि च । आमोच वागयिवा सतोप्य च । आवालवारिणि
आलवात्जल । अनुषिम्बदम्भान् प्रतिरिम्बम्याजान् । रसातल पातालम् ।
रञ्जयति रक्त करोति मतापयतीव । पुष्पफलमृद्धिमन्तोऽयुप्रताथ तस्या
पुरि वृधा इति भाव । अपहृति उत्प्रेक्षा उदात्त च ॥

वियत्तरूणा ध्यतिघटितासु

शाखाश्वलै मीधपताकिरामु ।

माधर्म्यभाजा शतमन्युपुर्या-

मदण्डलास्येव मर्माक्ष्यते या ॥ ४८ ॥

वियदिनि । यानमरी । मीधपताकिरामु प्रासादेष्वरदण्डेषु । वियत्त
रूणां कल्पशुभाणाम् । शाखाश्वलं शाखाभि । ध्यतिघटितासु मधये प्रासातु
मर्तापु । माधर्म्यभाजा मादृश प्राप्ताया । शतमन्युपुर्या इन्द्रनगर्यां सह ।
मदण्डलास्या दण्डलीलागाहनेव ऋणादण्ड कृवाणेत्यर्थ । मर्माक्ष्यते
रक्ष्यते । उत्प्रेक्षा ॥

पूपोत्पलेशावपि पुष्पवन्ता

वितीव यत्रोपवनी कृतेष्यां ।

प्रवद्धर्ष चैतद्रिपुमन्तरन्ध

पादारपण न क्षमते तदीयम् ॥ ४९ ॥

पूपेति ॥ यत्र नगर्याम् । उपवना उद्यानम् । पूषा सूर्य उत्पलेश
चन्द्र तावुभावपि । पुष्पवन्तां पुष्पसहितौ पुष्पवच्छब्दवाच्यौ । इति ।
कृतेष्यां इष्यावृतेष । अन्त स्वा त प्रदेवे । एतयो सूर्याचन्द्रमसो रिपु
शत्रुम् । अन्ध तम । प्रवज्य प्रकृषण पापयित्वा । तदीय सूर्यानद्रम
स्सबन्धि । पादारपण चरणविन्यास । करणप्रवेश च । न क्षमत न सहते ।
'एकयोक्त्वा पुष्पव तौ दिवाकरनिशारौ ।' 'अन्ध तमस्यपि । इत्यमर ॥

स्पृशत्युदस्तेन विधावुदप्र

पादेन यत्सौधपितामहाण्डम् ।

समन्तत कन्दलतीन्दुकान्त

निष्यन्दसन्दोहनिभाद्गुसिन्धु ॥ ५० ॥

स्पृशतीति ॥ विधौ च इ एव विष्णौ । उदस्तेन प्रसारितेन ऊर्ध्वा
दक्षिणेन च । पादेन किरणैव चरणेन । उदम उन्नतम् । यस्या सौध एव । पता
महाण्ड पृष्ठाण्ड तत् । स्पृशति सति । समन्तत समन्तात् । इन्दुकान्तनि
ष्यन्दनिभात् चन्द्रकान्तनिष्यन्दव्याजेन । गुसिन्धु मङ्गा । कन्दलति
प्रसवति । रूपक अपहृतिश्च ॥

आद्यैरपि क्षोणिपतिप्रकाण्डै-

राकाङ्क्षणीयस्वयशोऽवतार ।

वसन्स तस्यां वसुधापतीना

कन्यामणी काञ्चनपर्यणैपीन् ॥ ५१ ॥

आद्यैरिति ॥ आद्यं क्षोणिवतिप्रवाण्डं पुरातनैर्नलनहुपरात्मादिभि
नृपतिध्रैष्ठरपि । आवाहक्षणीय स्पृहणीय स्वयशोऽवतार निजर्कातिप्र
मरो यस्य स तथोक्त । स नृसिंहराज । तस्या विद्यापुर्याम् । वसन्
मन् । वसुधापतीना राज्ञाम् । काञ्चन । कन्यामणी प्रसस्ता कन्यका
पर्यणैपीन् पारणीतवान् ।

तिन्म्रो नृपस्येत्यभवन्नभीष्टा-

स्तिप्पाम्बिका तासु च नागमाम्या ।

पट्टाभिषिक्ता पतिदेवताना-

मुत्तंसभूपामणिरोनमाम्या ॥ ५२ ॥

तिन्म्र इति ॥ तासु परिणीतासु राजकन्यकासु । तिप्पाम्बिका नाग
माम्या । पट्टाभिषिक्ता महिषी । पतिरेव देवता याम्ना तासु पतिदेवताना
पतिप्रतानाम् । उत्तमभूपामणि चूडामणिभूता । ओदमाम्या च । इति
तिन्म्र । नृपस्य नरसिंहराजस्य । अभीष्टा श्रिया । अभवन् ॥

तिप्पाम्बिकाया द्विजमंपदेऽभू-

द्विग्यातिमान्वीरनृसिंहराय ।

नराम्बिकायां नरसावनीन्दो.

कीर्त्याकरोऽजायत कृष्णराय ॥ ५३ ॥

तिप्पाम्बिकायामिति ॥ नरसावनीन्दो नरसिंहराजस्य । द्विजाना
ब्राह्मणानां गण्डं गण्डधर्मम् । तिप्पाम्बिकायाम् । द्विग्यातिमान् प्रसिद्ध ।

प्रयो नीलिम्न नैन्यस्य अपदेशात् व्यानात् । मुषित चौरित ।
कैतवापहृतिः ।

उदरस्थितमुत्पलेक्षणाया

कुलदीप कुमुदिन्यधीश्वरेण ।

अभिरक्षितुमर्भक विसृष्टा

रजनीवाजनि रोमराजिरह्या ॥ ३ ॥

उदरेति ॥ उत्पलेक्षणाया इन्दीवरास्या । अस्या राश्या । रोमराजि
रोमाशाले । उदरस्थित कुक्षिपथम् । कुलदाप वृषप्रदीपकम् । अर्भक
शिशुम् । अभिरक्षितुम् । कुमुदिन्या अर्धाश्वरेण चन्द्रण । विसृष्टा प्रेषिता ।
रजनी राक्षिरिष । अननि जाता । उत्प्रेक्षा ॥

अवतार इति स्वय मुरारे-

रुदरस्थ शिशुरुत्पलेक्षणाया ।

यलिवैभववश्वनानुकूल

वपुषा वृद्धिजुषा विभाव्यते स्म ॥ ४ ॥

अवतार इति ॥ उत्पलेक्षणाया । उदरस्थ । शिशु । वर्त्मना
त्रिवल्या वैभवस्य गुह्यत्वस्य प्रकटदर्शनस्योत् वावत्, वधनाया प्रतार
णाया तदपनयनस्यत्यथ, अनुकूल अनुगुण यथा तथा । पक्षे ववयो
रभेदात् बले विरोचनसुतस्य दानवस्य यत् वैभव महिमा तस्य वधना
या प्रतारणाया तदपनोदनस्येत्यथ, अनुकूल यथा तथा । वृद्धि जुषते
भजते इति तेन । वपुषा शरीरेण । स्वय आत्मना । मुरारे विष्णो ।
अवतार त्रिविक्रमावतार । इति । विभाव्यते स्म अमन्यत । काव्य
लिङ्गम् ॥

उचकोकमुग्ने विधाय काण्यं
 मुग्ध श्रेतिमसौमुर्द्धो तथाङ्गे ।
 नियत कुलनेतुरन्वकार्पी-
 जठरस्थो जगदीशसूनुरिन्दो ॥ ५ ॥

कुचेति ॥ जठरस्थ उदरस्थित । जगदीशसूनु राजकुमार । कुर्वा
 स्तनायव फारा चक्रादीं तथा मुख अप्रभाय एव वदन तस्मिन् ।
 काण्यं नैन्यमेव दुःखजनित वैवर्ण्यम् । विधाय कृत्वा । तथा । मुग्ध
 ओवमस्य्याया । अह । श्रुतिमा धारयमव सौमुर्द्धो चन्द्रिना ताम् ।
 विधाय । कुलनेतु वसनायस्य कुलसूत्रस्यस्यत्यथ । इन्दो । नियत
 तुवम् । अन्वकार्पीन् अनुकरोति म् । अनुकरात् प्रयागे कमणि पार्श्व
 करण महान् विशात्री । यथा अनुकराति भगवता नागयगस्य' इति
 कादम्बरी । उपमा ॥

प्रसमीक्ष्य पयोधर मृगाक्ष्या
 मुग्धत श्यामलिमानमश्नुवानम ।
 अपि गर्भघनोदये ध्यलामी-
 दजहत्प्रीतिरहो म राजहम् ॥ ६ ॥

प्रसमीक्ष्येति ॥ म । राजहम् राजश्रेष्ठा नरगिहभूपतिरेव हम्
 विशद । गभस्य घन मन्द्र य उदय अभिशद म एव घनादय
 मेघाविभावसमय वयाकाउ इत यावन्, तस्मिन्नाथ । मुग्धत अप्र
 भागे । श्यामलिमान नैन्वम् । अश्नुवान श्राप्नुवन्तम् । पयोधर कुच
 मव मेघम् । प्रसमीक्ष्य विगच्छ । अजहती अयच्छती प्रीत य म

वीरवृत्तिहराय । नागाश्वनायाम् । कीर्त्याकर यशानिध । कृष्णरायध ।
अजायत जात ॥

अनन्यसामान्यतया धरायां

दानेन तौ ख्याततरायभूताम् ।

आद्यस्तयोर्देन्यमुषा द्विजाना-

गन्योऽपि वैगुण्यपुषा परेषाम् ॥ ५४ ॥

अनन्येति ॥ तयो वीरवृत्तिहरायकृष्णराययो । आद्य वीरवृत्तिह-
राय । अन्य कृष्णरायोऽपि । तां । (कमेण) द्विजानाम् । देन्य कार्पण्य
मुष्णाति अपनयतीति तेन । दानेन । परेषा शत्रूणाम् । वैगुण्य विदुषत्
वैक्यमित्यर्थं , तत् पुष्णातीति तेन दुःखजनकनेति यावत् । दानेन
छदानेन । ददातेर्दत्तेश्च ह्युदात्त दानशब्दो निष्पन्न । अनन्यसामान्यतया
असाधारण्येन । धराया भूमौ । ख्याततरौ अस्यन्त प्रसिद्धौ । अभूताम् ।
एतावरपर्यन्त प्रायणोपनाति । इच्छिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे अपि ॥

मणिमिव रनिभूर्महीसुराशी

रभिमतमर्थमिवाम्बुराशिवेला ।

उड्डुरमणमिवेयमोवमान्वा

भुवनहिताय वभार गर्भभारम् ॥ ५५ ॥

मणिमिति ॥ मनिभू आरभूमि । मणि रत्नमिव । महीसुराशौ
प्राङ्गणारीर्वाद् । अभिमत इष्टम् । अर्थ इव । अम्बुराशौ समुद्रस्य वेला
अम्बुविकृति । उड्डुरमण चन्द्रमिव । इय ओवमान्वा । भुवनस्य लोकास्य
हिताय । गर्भभारम् । वभार धृतयती । मालोपमा । पुण्यिताप्रा प्रताम ॥

इति प्रथम सर्ग ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—

शरकाण्डविपाण्डुना मुखेन
स्तनयोरप्युपजातमेचरिन्ना ।
परिणतमुदा सम तदासी
एकट दौहदलक्ष्म पक्ष्मलाक्ष्या ॥ १ ॥

अर्थ गर्भचिह्नानि वर्णयति— शरत्कालादिना । तदा । पक्ष्मले अक्षिणी यस्यास्तस्या । पक्ष्मलाक्ष्या ओवमाम्बाया । दौहदलक्ष्म गर्भचिह्नम् । शरकाण्डवत् काशगुच्छवत् विपाण्डुना गौरिण । मुखेन वदनेन । उपजात मन्वामा नैन्य यस्य तन तपोक्तेन । स्तनयो कुचयो । मुखेन अग्रभागणाप । परिणतु नायकस्य । मुदा मतापण । सम साकम् । प्रकटं व्यक्तम् । आसीत् । अनुमानम् ॥

तनयानुपलम्भसभवो यो
नृपतेरैक्ष्यत नीलिमा मुखेन्दौ ।
कुचयो स युगेन कोमलाङ्ग्या
मुपितश्चूचुवनीलिमापदेशान् ॥ २ ॥

तनयंति ॥ तनयश्च पुत्रस्य अनुपलम्भेन अनुत्पत्त्या सम्भव यस्य तथाक्त । य । नीलिमा श्यामत्व वैवर्ण्यमिति यावत् । नृपते । मुखेन्दौ मुखचन्द्र । ऐक्ष्यत दृष्ट । स नीलिमा । कोमलाङ्ग्या सुकुमारगाम्बा ओवमाम्बाया । कुचयो स्तनयो । युगेन युग्मन । चूचुस्या स्तना-

तथोक्तः सन् । व्यत्यासीत् विलसति स्म । अहो इत्याद्यर्थे । हंसस्य घनोदये
प्रात्याविर्भावो विस्मयस्थानामाते भावः । रूपकं विरोधाभासश्च ॥

मुद्गरुच्छ्रुसितं मुखेन तन्व्या

नयनाभ्यां सह नर्तितप्रसादम् ।

अवलम्बनिवान्तरङ्गमासी-

दयनीपालशिखामणेरशून्यम् ॥ ७ ॥

मुद्गरिति ॥ भवनीपालशिखामणेः राजचूडामणेरसिंहराजस्य ।
अन्तरङ्गं मनः । तन्व्याः ओदमाख्यायाः । मुखेन (सह) उच्छ्रुसितं
उच्छ्रुसितसहितम् । आसीत् । मुखस्य उच्छ्रुसितः निश्वासः । हृदयस्य तु
उच्छ्रुसितः समाश्वासः संतोष इति यावत् । नयनाभ्यां तस्याः नेत्राभ्यां
सह । नर्तितः अभिरुद्धः प्रसादः प्रसन्नता दुःखकालुष्याभावः अन्यत्र
धावत्य यस्य तथोक्तम् । आसीत् । (तथा) अवलम्ब तस्याः मध्यामिव ।
अशून्य वैकल्यरहितं तत्तत्कार्यविचारचतुरं पक्षे पुष्टं च । आसीत् ।
सहोक्तिः उपमा च ।

उदभूजगदद्भुतोदयाना-

मुचितो गर्भमुपेयुषोऽर्भकस्य ।

महितो भुजधामविभ्रमाणां

महिलारत्नमनोरथप्रचारः ॥ ८ ॥

उदभूदिति ॥ जगति लोके अद्भुतानां आश्चर्याणां उदयाः उत्पत्तयः
तेषाम् । उचितः अनुगुणः । गर्भम् । उपेयुषः प्राप्तवतः । अर्भकस्य
शिशोः । भुजयोः यत् धाम तेजः तस्य विभ्रमाणां विलासानाम् । महितः

पूजितं तं पूजितं तदनुष्णं ज्ञानं यावत् । यद्वा जगदद्रुतादयानां भुक्त्या
मविभ्रमाणा उच्यते । महितं श्रेष्ठं । महिगरस्य स्त्रीरसस्य भाव
माख्यायां मनारथस्य दोहदस्य प्रचारं प्रचारं । उदयं उदयं ।

मुदतीं महतींपु सिन्धुमुत्ता-

स्वनवाप्यादरमाह राजिरपु ।

कमितुं करवाल्लगण्डितानां

करिणा कुम्भमर्णागणान्नाङ्क्षीन् ॥ ९ ॥

मुदतीति ॥ शोभना दत्ता यस्या मा मुदतीं रानी । महतीपु
धेष्टामु । सिन्धा ममुद्रान् आनीता या मुक्ता मुक्ताङ्गनि तासु ।
भादर प्रीतिम् । अनवाप्य अन्ध्या । आहर्वाचरपु युद्धाङ्गणु । कमितु
भनु । करवाल्ल सङ्गन सङ्गितानां मस्तकस्य च दारितानाम् । करिणा
गणानाम् । कुम्भपु क्षिरपु विद्यमाना या मप्य मूर्च्छितान तेषां
गणान् यमुद्रान् । अकारभीन् आमङ्गण ॥

ललनात्प्रजनानिलैर्न सिद्धि-

श्रमे सौधगता श्रम विनेतुम् ।

अलभैहत् कन्धराधिरूढा

श्रमणोपान्तमभीरणै करेणो ॥ १० ॥

ललनेति ॥ (सा) मूर्च्छिता प्रमादमारूढा सती । श्रमं तदारोह
णजय परिधमं तदुद्धतं स्वेदगण्डिमिति यावत् । ललनाभि
परिचारकाभि र्छाभि बीज्यमानानां व्यञ्जनात्तां गृह्णन्तानां
अनिर्वात । विनतु अपर्णादयितुम् । किञ्चिन् इत्यर्थः । न चकमे न

इच्छति स्म । (किंतु) कन्धरा करेणोर्वावा तत्पृष्ठमित्यर्थ , अधिहृदा अधि
 श्रिता सती । करेणो गजवध्या । श्वणोषान्ताभ्या कर्णासलाभ्या जाय-
 माने समीरणे नायुभि । धम अपनेतुम् । अत्र अल्यर्थम् । गेहृत अभ्य
 लभ्यन् ॥

पदमर्पयितु नच प्रसून-

प्रकरेष्वीपदापि प्रगल्भमाना ।

महिषी मृशकर्कशेषु चूडा-

मणिषु द्वेषिमृगीदृशामियेष ॥ ११ ॥

पदमिति ॥ प्रसूनप्रसरणु कुसुमोन्मयेषु (अपि) पद चरणम् । अर्पयितु
 विन्यसितुम् । इत्येदपि किंचिदपि । न च प्रगल्भमाना न शक्नुवती । महिषी
 पदाभिविक्ता औशमान्वा । मृशकर्कशेषु नितान्तरुत्थनेषु । द्वेषिमृगीदृशा
 शत्रुस्त्राणाम् । चूडामणिषु शिरोरत्नेषु । पद अर्पयितुम् । इत्येष वाञ्छति स्म ॥

मुकुरेऽभिमुखीकृते सखीभि-

मुंत्समालोकि न मुद्रितेन्दुगर्वम् ।

विमर्तैणदृशा विनीतवाचा

विपुलाक्ष्या विमले कपोल एव ॥ १२ ॥

मुकुर इति ॥ विपुलाक्ष्या विश्वात्मनयनया राश्या । मुद्रित निय
 मित निरस्त इत्यर्थ , तादृश इन्दुगव चन्द्रमद येन तादृशम् । मुखम् ।
 सखाभि । शगिमुखीकृत पुरतो धृत । मुकुरे दण्डे । न आलोकि न
 दृष्टम् । (किंतु) विनीता विनयसम्पन्ना वाक् यासा तासा तथोक्तानाम् ।
 विमर्तैणदृशा विपुलीणाम् । विमर्ते निर्मले । कपोले गण्डस्थल एव ।
 आलोकि वीक्षित वीक्षितुमभिलाषितमिति वा ॥

अवधीर्य नदीरतिप्रसन्ना

हरिणाक्ष्या मुहुरालुलोकियामीन् ।

परिपन्थ्यवलाश्रुवाहिनीषु

प्रथमानाञ्जनयोगपट्टिलासु ॥ १३ ॥

अवधीर्येति ॥ अनिप्रसन्ना. अत्यन्तस्वच्छा. । नदी. । अवधीर्ये
निरस्तुत्य निहायेत्यर्थ. । प्रथमानेन बहूमानेन समधिनेन अचनयोगेन
कञ्जलगर्वणेण पट्टिलासु कलुदासु । परिपन्थिना शशूणा अबलानां स्त्रीणां
अश्रुवाहिनीषु नयनजलनदीषु विषये । हरिणाक्ष्याः राजमहिष्याः । मुहुः ।
आलुलोकिया आल्लोकियुमिच्छा । आर्मात् ॥

कदली ललितोरुकाण्डमाम्ये

जनयामास न जातु सौमनस्यम् ।

अदमीयविराण्डनैरुशौण्डा

करिणुण्डैव नृमिहकम्बुरुण्ड्याः ॥ १४ ॥

कदलीति ॥ कम्बु इव कण्ट गम्या ता कम्बुकण्ठी नृमिहक
कम्बुकण्ठी एषा गम्या । ऊरुकाण्डमाम्ये ऊरुकाण्डगाह्यविषये । ललिता
मनोहरा । कदली रम्भा । सौमनस्य प्रीतिम् । जातु कदाचिदपि । न
जनयामास न उत्पादितवती । (परं तु) अदमीयविराण्डनैरुशौण्डा कद-
लीमवन्धि (कदलीकर्मक) अचनविषये मत्ता तादृशमभ्रनेन विष्टयाना
या । करिणुण्डा मजहस्त एव । सौमनस्य जनयामास ॥

अपहाय सुमानि ह्यामपात्रा-

प्यपि पादाञ्चलताडनास्पदानि ।

प्रमदं परमाणुमध्यमाया

सुदतीगीतिसुधोचितानि चेनु ॥ १५ ॥

अपहायेति ॥ परमाणुक्त् अतिसूक्ष्म मध्यम मध्य प्रत्यास्तथा
 काया रारया । दासस्य स्मितस्य पात्राणि गोचरभूतानि स्मितेन विधा
 स्यमानानीत्यर्थ , परिहासपात्राणि च । सुमानि नमस्कृतसुमानि । (तथा)
 पादाभ्यलेन पादामेण यत् ताडन सस्य आस्पदानि विषयान् स्त्रीणा
 पादाघातेन पुष्यन्तीत्यर्थ , तिरस्कार्याणीति च । सुमान अगाकपुष्पा
 यदि । अपहाय परित्यज्य । सुदतीना स्त्रीणा गीतिसुधया धानामृतेन
 उचितानि परिचितानि गीतिसुधाया उचितानि अनुयुगानीति धा,
 गानेन दिनमन्तीत्यर्थ , उपचारार्हाणि चेति सम्बन्धे । सुमान नमस्कृ
 तुमान्येव । प्रमद सतोपम् । तेन चक्रु । अपहाय विद्यमानानीति योज
 नया स्वयुपपत्ति । महाकविप्रयोगाणामेष बहुश उपलम्भात् समानक-
 र्तृकर्य प्रायिर्गमिति चहव । 'स्त्रीणा स्पर्शात्प्रियहृदिर्नसति वक्रुत्
 शीधुगण्डपसेकात्पादापातादशोकस्तित्पकुरवर्षी वीक्षणात्किनाभ्याम् ।
 मन्दारा नर्मवात्रयात्पटुसुदुहसनाच्चम्पको वक्रवाताच्छ्रुतो गीतात्रमेह
 विवृतति च पुरो नर्तनात्कविरार ॥'

अथ पुसवनादिक यथाव-

द्विहित कर्म विशामधीश्वरेण ।

तनयस्य सदीयगर्भभाजो

विभवस्येव नयो विवृद्धयेऽभूत् ॥ १६ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् । विशा अधीश्वरेण जनाधिपेन नृसिंह
 राजन । यथावत् यथाशास्त्रम् । अर्हार्थं वति । विहित अनुष्ठितम् ।

पुस्तकनादिकं पुष्यान् सूयतेऽनेनेति पुष्येन नाम षड्यत्र सस्कार, ताप्र
 नृति । वर्म । तदीयवर्मभाज जोषमाम्ब्रागर्मजुष । तनयस्य सूतो ।
 नय नीति । विभवस्य ईश्वर्यस्येव । विवृद्धये अभ्युदयाय । अभूत् ।
 उपमा ॥

अथ वैजनने दिने शुभयौ
 हरिणाक्षी नृपतेरसूत सनुम् ।
 वसुधातिभरापनोदहेतु
 वसुदेवप्रमदेव वासुदेवम् ॥ १७ ॥

अथेति ॥ अथ पश्चात् । वैजनने सूतिमारे । शुभ अस्यास्तीति
 शुभपु तस्मिन् । दिने । नृपते हरिणाक्षी रात्री । वसुधाया भूमे य
 अतिभर अधिको भार तस्य अपनोदस्य अपनयनस्य हेतु कारण
 भूतम् । सूत पुत्रम् । वसुदेवप्रमदा देवकी । (सादृश) वासुदेव कृष्णमिव ।
 असूत प्रसूतवती । उपमा ॥

मुटशामजनिष्ट सूतिगेहे
 सुतजन्मोत्सूचनो निनाद ।
 उदयत्युहुशान्धवे किमन्धे-
 र्धृतमौरार्यविपर्यया लहर्य ॥ १८ ॥

मुटशामिति । सूतिगेहे प्रमवण्डे । मुटशां ग्रीष्णाम् । सुतजन्मो-
 त्सवमूचन पुत्रोपतिमहत्सूचकः । निनाद कलकल । अजनिष्ट जात ।
 उदयान्धवे चन्द्रे । उदयति उदयमाने गति । अन्धे समुद्रस्य । लहर्य
 पीचय । धृत मौरार्यस्य मुसारताया बोलाहस्येत्यर्थं विपर्यय अभाव

याभिस्तास्तथोक्ता । (भवन्ति) ऋम् । न भवन्त्येवेत्यर्थः । दृष्टान्ता
लङ्कारः ॥

अवनीरमणैर्वितीर्णमाद्यै-

रगमत्प्राक्तनता यशोदुकूलम् ।

तदिदं नवमेप दास्यतीति

प्रमदेनेव दिशो दक्ष प्रसेदु ॥ १९ ॥

अवनीति ॥ आद्यै अवनीरमणैः प्राक्तनैः राजभिः । वितीर्णं वृत्तम् ।
यशः शान्तिरेव दुकूल क्षीमम् । प्राक्तनता जीर्णताम् । अगमत् गतम् ।
एष उत्पन्न कुमारः । नव नूतनम् । तदिदं यशोदुकूलम् । दास्यति ।
इति । प्रमदेन सतोपेणैव । दश दिशः । प्रसेदु प्रसन्नायभुजु । उत्प्रेक्षा ॥

अपनीतिरज कृष्णानुपङ्गा

परितोपाशुभैरिब प्रजानाम् ।

मरुतो व्यवलन्त मन्दमन्द

नयगन्धोदयनर्तितद्विरेफा ॥ २० ॥

अपनीतेति ॥ मरुत वाताः । प्रजानाम् । परितोपाशुभैः आन-
न्दवाष्पप्रवाहैरिब । अपनीतः निरस्तः रजः कृष्णानुपङ्गः धूलिरुपासबन्ध-
येषां तैः तथोक्ताः । नव नूतनः अनाघ्रात इत्यर्थः, तादृशः यः गन्ध-
परिमलः तस्य उदयेन प्रसारणनः नर्तितः मादिताः ताम्पिता वा द्विरेफा
भ्रमरा यैस्तः तथोक्ताश्च सन्तः । मन्दमन्दम् । व्यवलन्तः वातिः स्म ।
उत्प्रेक्षा ॥

नरपालकनन्दनो रिपूणा

नगरीरेष गरीयसीर्वितीर्यः ।

परितोषयिता ममेति नूनं

प्रननर्तं ज्वलनः प्रदक्षिणार्चिः ॥ २१ ॥

नरेति ॥ एषः नरपालकनन्दनः राजकुमारः । गरीयसीः बृहत्तरा ।
रिपूणां शत्रूणाम् । नगरीः पुराणि । वितीर्थं प्रदाय । मम । परिषोषयिता
परिषोषकः । (अविष्यति) इति । ज्वलनः अग्निः । प्रदक्षिणाः अर्चिः
शिक्षाः यस्य स तथोक्तः सन् । प्रननर्तं जजृम्भे । नूनं ध्रुवम् ॥

अचिरेण दिशाममुच्य जेतुः

कमलां कल्पितविभ्रमां कटाक्षे ।

अपि कल्पतरुं करेऽक्षिलक्ष्यं

करवाणीति किमम्बुधिर्जजृम्भे ॥ २२ ॥

अचिरेणेति ॥ अचिरेण अविलम्बम् । दिशां विजेतुः दिग्विजय
कुर्वाणस्य । अमुच्य राजकुमारस्य । कटाक्षे नेत्रान्ते । कमलां लक्ष्मीम् ।
कल्पितः कृतः विभ्रम विद्यासः यया तां तथोक्ताम् । करे हस्ते । कल्प-
तरु कल्पवृक्षमपि । अक्षिलक्ष्यं दृश्यम् । करवाणीं कुर्याम् । इति । अम्बुधिः
समुद्रः । जजृम्भे जृम्भते स्म विम् । एतावता कल्पवृक्षः केवलं ध्रुतः,
एतन्निष्ठस्य तदीयहरतस्व दर्शनं तु तादात्म्यतदविलोकनमेवेति भावः ।
तथाचोच्यते 'त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ।' इति ॥

निरिलोऽपि परित्रियाकलापो

जगृहेऽन्तःपुरचारिणा जनेन ।

तनयोदयशंसिना तदानीं

पुलकाः पुष्टरुरस्य भूषणानि ॥ २३ ॥

निखिल इति ॥ तदानीम् । तन्बोधयशासना पुत्रोत्पत्तिनिवेदन ।
अन्त पुरे चरितु शीलमख्येति तेन जनेन । निखिल समस्त । परिष्किया
कलाप आभरणसंग्रह । जघृहे घृहीत । भूषणानि । अत्य परिमहीतु
जनस्य । पुलका रोमाया (इष) पुस्फुर स्फुरा त स्व । उत्प्रेक्षा ॥

अधिगम्य गिरामतीतमूल्या

श्रुतिभूया सुतजन्मसूचकस्य ।

प्रवितीर्णपरिष्कियाविशेषो-

ऽप्यथमात्मानममन्यताधमर्णम् ॥ २४ ॥

अधिगम्येति ॥ अथ राजा । सुतजन्मसूचकस्य तनयोत्पत्तिनिवेद
कस्य जनस्य । गिरा वाचनेन । वाचादिशब्दत्वात् 'तो गिराशब्द ।
'गीर्भणितिर्गिरा ।' इति त्रिकाण्डशेष । 'त गिरा करुणा ध्रुत्वा' इति
प्रयोगश्च । अतीतमूल्या मूल्यातीता अमूल्यामित्यर्थ । श्रुतिभूया कर्णा
भरणम् । अधिगम्य लब्ध्वा । प्रवितीर्ण वत् परिष्कियावशेष आभर-
णातिशया यत् स तथोक्त सत्रपि । आत्मानम् । अधम ऋण यस्य स
अधमर्णं ऋणधारी तम् । अमयत मन । सवाभरणदानमपि पुत्रोत्पत्ति
सूचताया अपर्याप्तमवावमनुतेति भाव ॥

विहितस्त्रपनो विशामधीशो

वसाने हसविचित्रिते वसान ।

अवलोक्तुमर्भक प्रमोदा-

दवकुष्ट प्रययावरिष्टगेहम् ॥ २५ ॥

विहितेति ॥ विशा अधाश राजा । विहित कृत स्त्रपन स्त्रान येन

स तथोक्त । गिजर्थोऽस्ताविवक्षित । यद्वा विहित सपन यस्मै सः । हसेन
हसामारेण चिद्वेन विचित्रिते विचित्रे । वमने वल्ले । वसानः धारयन् ।
अभङ्ग शिशुम् । अवलोकिनु वीक्षितुम् । प्रमोदात् सतोपेण । अवकृष्टः
आकृष्टः सन् । अरिष्टगेह सूतिरागृहम् । प्रययौ यातः ॥

अमुमर्भकमङ्गसीन्नि धात्र्याः

शयितं सातिशयभियं न पश्यन् ।

विभवेन विडौजसोऽनुकुर्व-

न्नपि नेत्रैरनुकर्तुमाटतोऽभूत् ॥ २६ ॥

अमुमिति ॥ विभवेन ऐश्वर्येण । विडौजसः इन्द्रस्य इन्द्रमित्यर्थः ।
अनुकुर्वन् अगुतरन् तत्सदृश इत्यर्थः । गः कृमिहराज । धात्र्याः उपमातुः ।
अङ्गसीन्नि उत्तङ्गप्रदंके । शयितं शयानम् । सातिशया सविदोपा धी-
शोभा यस्य त तथोक्तम् । अमुम् । अभङ्गम् । पश्यन् विलोकयन् । नेत्रैः
नयनैरपि । (विडौजसः) अनुकर्तुम् । भादत आदरवान् । अभूत् ।
निर्निमेषमर्भकमपश्यदित्यर्थः ॥

परिवर्ष्य स जातकर्मणा तं

परिणेत धरणेः प्रमोदमानः ।

वसुधाविबुधान्वमुप्रकर्षे-

र्यदुधानन्दधुरन्धरानतानीन् ॥ २७ ॥

परिवर्ष्येति ॥ धरणे. भूमेः । परिणेत नायकः राजा । प्रमोदमानः
गतुष्यन् । त अभङ्गम् । जातकर्मणा ज्ञानकर्माभ्येन सत्कारेण । परिवर्ष्य
परिपोष्य, जातकर्ममस्फारः शिशोरागृहं इति भावः । वसुधाविबुधान्

ब्राह्मणान् । चमुप्रकर्षं धनसमृद्धिभिः । आनन्दधुरधरान् आनन्दभार
वाहिनः । अतानीत् अकरोत् ॥ २५ ॥

चरणेन समेत्य शङ्खपद्मौ

मकराङ्गेन मनीषिणा निधाने ।

उदिते तनये तदा पितृणा-

मृणमुर्वीरमणस्य रीणमासीत् ॥ २६ ॥

चरणेनेति ॥ शङ्खपद्मौ शङ्खपद्माकारौ रैराजविशेषौ निधिविशर्पा
श्च । समेत्य प्राप्य (स्थितन) मकर मनीषिणोश्च तदाकारा रैरा कश्चन
निधिश्च अद्भु चिद् यस्य तेन तयोक्तेन । चरणेन । (उपलक्षिते) मनी
षिणा विदुषाम् । निधाने निर्धा निधिसदृश इत्यर्थः । तनये पुत्रे ।
उदिते उत्पन्ने सति । तदा । उर्वीरमणस्य राज्ञः । पितृणा ऋण पितृ
विषयक ऋणम् । रीण शून्यम् । आसीत् । पुत्रजननेन पितृऋणान्मु
क्तौऽभूदित्यर्थः । 'ऋण देवस्य यायेन ऋषीणा दानकर्मणा । सन्तत्या
पितृलोफाना षोध्यित्वा परित्रेत् । श्लेष परिकर. काव्यलिङ्ग च ॥

कमलाकरपीडनक्षमेऽस्मि-

श्रुदिते राजशिशौ भुदे जगत्या ।

क्षिथिलाजनि सागसा नृपाणा

चिरकारासदनान्धकारपीडा ॥ २७ ॥

कमलेति ॥ कमलाया लक्ष्म्या करपीडन विवाह स्वीकरणमिति
यावत् तस्य क्षमे योग्य, कमलाकरस्य पद्मसरस पीडन उपद्रव तत्र
क्षमे शक्ते च । अस्मिन् । राजशिशौ राजकुमारे, यालक्ष्मणे च । 'राजा

स्यान्नृपतां चन्द्रे' इति रम्य । जगत्या लोमस्य । मुदे सन्तोषाय ।
उदिते उदयमापन्नं सति । सागता अपराधिनाम् । वृषार्णा राहाम् ।
चिर बहो कालात् या कारासदने कारागृहे अन्धकारेण तमसा जाता
पीडा उपद्रव सा । शिथिला गलिता । ब्रजनि जाता । राहामभ्युदय-
काले बन्धनस्था मुच्यन्ते इति समुदाचार ॥

न पर प्रभया नरेन्द्रसूनो

रभिभूतार्चिररिष्टदीपिकासीन् ।

परिपन्थिवमुन्धरापतीना

हरिदन्तेष्वपि च प्रतापदीप ॥ ३० ॥

मेति ॥ नरेन्द्रसूनो राजकुमारस्य । प्रभया कात्या । अरिष्टे सूति
वागृहे विद्यमाना दीपिका दीप केन्द्रम् । अभिभूता निरस्तृता अचिप
यस्या सा तथोक्ता । नासीत् । (पर तु) हरिदन्तेषु दिग्गतेषु । परिपन्थि
वमुन्धरापतीनां शत्रुनृपतीनाम् । प्रतापदीप प्रतापामको दीपोऽपि ।
अभिभूतार्चि आसीन् ॥

मणिमन्त्रसमन्वितोऽथ धात्र्या

मधुरालोलिकयाजनिष्ट इष्ट ।

निनदैरिव निम्नगाल्हर्या

कल्हस कमलान्तरालशार्थ्या ॥ ३१ ॥

मर्णाति ॥ मणिमन्त्र रत्नपर्यङ्गे गमनिन शाभिन तत्र शयान
इत्यर्थ । स राजकुमार । धात्र्या उपमानु । मधुरया मनोहरया
आलोलिकया बालस्वापनोपयोगितादिभ्या । मधुरालादिभ्येति षष्ठे तु

तद्विशेषणम् । निम्नगालहर्या नदीतरङ्गस्य । निनदै शब्द कमलान्तराल
शायी पद्ममध्ये शयान । कलहस इव । हृष्ट सन्तुष्ट । अजनिष्ट । जात ॥

नयतो न कदाचन न्युत स्या-

दवतीर्ण स्वयमन्युतोऽयमुर्व्याम् ।

इति शोभनलक्षणै स जान

न्नकरोदात्मजमन्युताभिधानम् ॥ ३२ ॥

नयत इति ॥ अय कुमार । नयत नीतित । कदाचन कदापि ।
न्युत भ्रष्ट । न स्यात् । अयम् । उर्व्या भूमौ । स्वयम् । अवतीर्ण ।
अच्युत विष्णुरेव । इति । शोभनलक्षणै शुभनिमित्तै । जानन् विदन् ।
स नरसिंहराज । आत्मज पुत्रम् । अन्युताभिधान अन्युतनामानम् ।
अकरोत् ॥

अधिमश्वमनुक्षण जिघृक्षु

कुरुविन्दस्तवक कुतूहलेन ।

समनह्यदय यथोदयाद्रे-

स्तटशायी तपन मृगेन्द्रशाव ॥ ३३ ॥

अधीति ॥ अय अर्भक । अधिमश्व मश्वे । कुतूहलेन अभिलाष
चापलेन । कुरुविन्दस्तवक माणिक्यगुच्छम् । उदयाद्रे उदयपवतस्य ।
स्तटशायी कटके शयान । मृगेन्द्रशाव सिंहशिश्नु । तपन यथा सूर्यमिव ।
अनुक्षण क्षणे क्षण । जिघृक्षु प्रहीतुमिच्छु । समनह्यत् उरसाह्वानभूत् ।

उदयारुणमूर्तिरोपधीशो

नियत वशभुवो नृसिंहसूनो ।

व्यरुचद्वयपदिश्य रत्नगुच्छं

शयनस्योपरि सन्ततावनाय ॥ ३५ ॥

उदयेति ॥ उदये अरुणा रक्षा मूर्ति यस्य म तादृशः । ओपर्याष्टः चन्द्र । वशभुव. स्ववशजातस्य । नृसिंहसूक्तो. नरगिहपुत्रस्य । सन्तता वनाय सततरक्षणाय । शयनस्य उपरि मस्योपरिभागे । रत्नगुच्छ रत्न-स्तवकम् । व्यपदिश्य व्याजाकृत्य तद्याजेनेत्यर्थः । व्यरुचन् अशोभन् । नियत निश्चितम् । रोचते घृतादित्वात् 'घृत्तो लुडि' इति परस्मैपदे 'पुपादि—' इति सूत्रेण अह ॥

बलमानललन्तिकाविभूषा-

बहूमानद्युतिर्घर्षिताभिरूप्यम् ।

अवलीढमुधांशुलीलमासी-

दनिदानग्मितमाननं तदीयम् ॥ ३५ ॥

घट्टमानेति ॥ बलमाना बलन्ती या ललन्तिकाविभूषा द्विवि-
धमान कण्ठागूण तस्या बहूमानया प्रगरन्त्या युग्मा बान्त्वा घर्षित
आभिरूप्य रम्यस्य यस्य तन् तथोक्तम् । अनिदान अनिमित्त मित्त
यस्य तन् । तदीय पुत्रगम्बन्धि । आनन सुखम् । अवलीढा प्राप्ता
मुधांशुलीला इन्दुबिम्बः येन तत् तादृशम् । चन्द्रनरशमित्यर्थः । आभात् ।

अप्रलम्बतया स्थितोऽपि धात्र्याः

करमालम्ब्य स फानिचित्पदानि ।

मणिनूपुरशिखिनेन किञ्चि-

त्कृतमंग्यानि किलाष्टुणे व्यतर्नान ॥ ३६ ॥

अवलम्बतयेति ॥ स राजकुमार । धात्र्या भूमे । अवलम्बतया
 आधारतया । स्थित सन्नपि । धात्र्या उपमात् । कर हस्तम् ।
 अवलम्ब्य अवग्रभ्य । माणनूपुराशजितन रत्नमयपादाद्दशब्देन । वृत्ता
 गणिता सम्या येषा तानि, नूपुरच्चनिसरत्रयया पादविन्याससह्या अनु-
 मीयत इति भाव । ज्ञानचित् । यदानि चरणविन्यासान् । अङ्गणे अजिरे ।
 किञ्चित् शनै शनै । व्यतानान् अकरोत् किञ् । स्वभावोक्ति ॥

किमपि क्षितिपात्मजे विवक्षौ

विमताना विरराम वीरवाद ।

सदनाङ्गणसीम्नि सचरिष्णौ

चलितु दिक्षु यदा शशाक नैयाम् ॥ ३७ ॥

किमपीति ॥ क्षितिपात्मजे राजकुमारे । किमपि अविस्पष्टवर्णम
 धाञ्चारित् च किञ्चित् । विवक्षौ यन्तुमिच्छति सति । विमताना शनू
 णाम् । वीरवाद च य वारा इत्येवमहकारकोलाहल । विरराम शान्त ।
 (क्षितिपात्मजे) सदनाङ्गणसाम्नि गृहचत्वरप्रदेशे । सचरिष्णौ सचरणशीले ।
 एषा विमतानाम् । यदा । दिक्षु । चलितु गतुम् । न शशाक शक्त नाभूत् ॥

अजनिष्ट यदाधिवेश्म लौल्या-

न्मणिदीपमहण महीशसूनो ।

परिशीलनमेव पर्यणसी-

त्तदहो वैरिमहोदृष्टात्क्रियाया ॥ ३८ ॥

अजनिष्टेति ॥ अधिवेश्म गृहे । महीशसूनो राजकुमारस्य ।
 लौल्यात् पालचापलात् । मणिदीपस्य ग्रहणम् । अजनिष्ट जातम् ।
 (इति) यदा इति यत् । अन्ययानामनेकार्थत्वादत्रैवमर्थ । यद्वा

यदा याग्यबले इति ध्यास्याय उत्तरवाक्ये तदा इत्यथाहारेण
ध्यास्येयम् । तत् मणिदीपग्रहणमेव । वैरिणा शत्रूणां महस तेजस
दृष्टारिक्रियाया यत्पदपहरणस्य । पगिशीलन अभ्यास । पर्यणसीत्
परिणमति ग्म ॥

अवलम्ब्य जनै सचद्रमोऽभू-
द्वरोधप्रमदाहुर्लीडलानि ।

परमानशिशु प्रतानिनीना

परिगृहन्निव घालपट्टवानि ॥ ३९ ॥

अवलम्ब्येति ॥ ग । अवरोधप्रमदानां अन्त पुरस्कृताणां अहुर्ली
द्वानि पत्रतुल्या वरशाया । अवल्म्ब्य । प्रतानिनीना स्तानाम् ।
घालपट्टवानि नवविगत्यान । परिगृहन् अवलम्ब्यमान । परमानशिशु
पातपोत इय । शी मद्मद्म् । यद्यमेण गमनेन महित गायम ।
अभूत् ॥

बहुशो यदशोभि रत्नभित्तौ

नृपदिम्भप्रतिविम्बसप्रदाय ।

परितो विमतान्भविष्यदात्म

शुश्रूणाना निरणायि पूर्वगङ्ग ॥ ४० ॥

बहुश इति ॥ रत्नभित्तौ मण्डितम् । नृपदिम्भस्य राजकुमारस्य
प्रतिविम्बानां सप्रदाय परम्परा । शुश्रूष्यपरंपरावतीन्मदुपदेशवाची
सप्रदायशब्द प्रकृते परंपराशास्त्रिक । बहुश गमधिष्ठम् । अशोभि
अशोभ्यत । इति ४१ । अशोभीति लोभयते कर्मणि श्नुः ङाप् । न
तु प्रदायलोभने कर्त्तरि । विणे दुर्लभत्वात् । राजकुमारध्याय कर्त्ता ।

(तत्) विमतान् परितः शत्रूणां समन्तात् । भविष्यता भाविनां आत्म
स्फुरणानां राजकुमारविलसनानाम् । पूवरङ्ग प्राथमिकव्यापार । निर
पायि निधितम् । जर्जरिति शय । रूपेषु प्रथमस्तव्यकृत्यवाची पूवरङ्ग
शब्द प्रकृते एवपर ॥

सुदृशामभजत्सुतोऽङ्गमङ्गा

त्कलिताह्वानगिरा कर प्रसार्य ।

वलदम्बुरहा यथा मरालो

नलिनीनामलिनीविराविणीनाम् ॥ ४१ ॥

सुदृशामिति ॥ सुत राजकुमार । कर हस्तम् । प्रमाय तदभि
मुख गाया । कठिता कृता आह्वानगी आगच्छ आगच्छेति वाक् यामि
स्तासाम् । सुदृशा स्त्रीणाम् । अङ्गान् उ सजात् । अङ्ग उरसङ्गम् । मराल हंस ।
अलिनाविरावणानां भ्रमरीक्षकारवतीनाम् । वलदम्बुरहा चल्त्पद्मानाम् ।
नलिनीनां पद्मिनानाम् । अङ्गात् । अङ्ग यथा मध्यमिव । अभजत् प्राप्त ॥

मुखरीकृतमुग्धकिङ्किणीक

मुहुरङ्कूरितकेलिरङ्गणेषु ।

तनुलप्ररजोभरस्तदानी

भवनीधारणसाधनामतानीत् ॥ ४२ ॥

मुखरीकृतेति ॥ अङ्गणेषु । मुखरीकृता शब्दाश्रयमाना मुग्धा
मनोहरा किङ्किण्य स्त्रुषणिका यस्मिन् स्मणि तद्वथा भवति तथा ।
मुहु पुन पुन । अङ्कूरिता उन्मिषिता कलि लीला यस्य स । (स)
तदाना लीलाकाले । तनां शरीर लज्ज सम्बद्ध रजोभर धूलिभार

यस्य स तथाक्त सन् । अवनीधारणसायना भूधरणाभ्यासम् । अता
नीन् तनोति स्मेन । गम्योत्प्रेक्षा ॥

अवनीवलहन्तुरङ्कमध्ये

विहरन्व्यञ्जितचापलो व्यलासीन् ।

अधिसानु यथानुकूलकेलि

कनकशोणिभृत करीन्द्रशाव ॥ ४३ ॥

अवनीति ॥ अवनीवकह-नु भूपीन्द्रस्य नृसिंहराजस्य । अङ्कुर
उरसहस्रस्य मन्थे । विहरन् फाडन् । •याञ्जित प्रकटित चापल घाललौह्य
येन तथोक्त । (म) कनकशोणिभृत मेषवर्धनस्य । अधिसानु सानुनि ।
अनुकूला स्वेर निपमागा कलि नादा येन स । करीन्द्रशाव करिक
लभ इव । •यलारीत् विडलास ॥

अपमार्ग्यं दुरक्षराण्यवन्या

रजसो विस्तृतिलक्ष्यत कुमार ।

घलदङ्गुलिनीतवर्णरेखो

व्यलितर्किक स्वकलत्रभावरेखाम् ॥ ४४ ॥

अपेति ॥ कुमार । रजस धून्या । विस्तृतिलक्ष्यत प्रक्षेपप्रमार्णा
दिभ्यामेत । अव-य भूमे । दुरक्षराण्य मन्मथा लिखितानि क्लेशानेव
दहानि दुर्गक्षराणि । अपमार्ग्यं परामर्शं अपनीय । वरुणीभि प्रचल
न्तीभि अङ्गुलीभि नीता कृता वणरेखा यदच्छया वर्णस्वरूपसूचक
रेखाविशेषा येन तथोक्त मन् । स्वकलत्रभावरेखा स्वपरिमहत्त्वम्
चिह्न रेखाम् । व्यलितन् लिलेख विमित्युत्प्रेक्षा ॥

अथ कैत्रिदहोभिरेव विद्या-

गुरुरध्यापयति सा तं कुमारम् ।

मधुरुन्मिपितालिमञ्जुषोपः

परपुष्टं किल पञ्चमप्रपञ्चान् ॥ ४५ ॥

अथेति ॥ अथ । तं कुमारम् । गुरुः आचार्यः । कैत्रिदहोभिः कतिपयैर्दिवसैरेव । विद्याः । उन्मिपितः उज्जृम्भितः अलीनां भ्रमराणां मञ्जुषोपः मनोहरधनिः यस्मिन् तारुणः । मधु बसन्तः । परपुष्टं को-
किलम् । पञ्चमप्रपञ्चान् किञ्च पञ्चमस्वरूपेभेदानिव । अध्यापयति सा
अध्यापयामास । किलसद इत्यर्थकः । तथा च यादवाभ्युदये 'निखि-
सचेतन...' इति परम्याख्याने 'आपगा. किल सरित इव' इति
दीक्षिता. ॥

नृपवर्यशिशोर्निसर्गजानां

निखिलानामपि देशिकः कलानाम् ।

परमुल्लसनाय पर्यणमी-

सवितेषाम्बुजकोशसौरभागाम् ॥ ४६ ॥

नृपेति ॥ देशिक- गुरुः । नृपवर्यशिशोः राजपुत्रस्व । निसर्गजानां
स्वाभाविकीनां जन्मान्तरवासनात्प्रादनुवर्तमानानाम् । निखिलानां सम-
स्तानामपि । कलानां विद्यानाम् । सविता सूर्यः । अम्बुजकोशसौरभागां
कमलमुकुलगन्धानामिव । उल्लसनाय पर केवलमुल्लासाय उद्बोधमात्रा-
वेत्यर्थः । पर्यणसीत् पर्यणमत् उच्युक्तोऽभूदित्यर्थः । 'स्थिरोपदेशा-
मुपदेशकाले प्रेषादरे प्राच्यजन्मविवाः ।' इति कुमारसम्भव. ॥

तरलीकृतसङ्गवहरीक.

गुरलीसीम्नि सपेटक कुमार ।

समशोभत सचलचरद्भो

जनितान्तं इनाकरो जलानाम ॥ ४७ ॥

तरलीकृतेति ॥ गुरलीसीम्निं शब्दविद्याभ्यासभूभागे । तरलाकृता
चगलीकृता सर्वत स्फोरितेत्सर्वं खड्गवर्षी कृपाणलता येन स ।
रोद्रेण प्रनिमदसङ्गवातनिवारणार्थं धूनेन चकाकारेण चर्मणा सहित
सपेटक । कुमार । सचल-न तरला ऊर्मव यस्य स । जमित
उत्पादित भावतं अम्भाभ्रम येन स तादृश । जलाना आकर ममुद्र
इव । समशोभन शुशुभे ॥

अधिरोपयतीन्दुयज्ञरत्ने

सचमत्कारतया शरासने ज्याम् ।

अतिचिलममित्रपार्थिवाना-

मरुद्वाजनि सेयमंसूटान् ॥ ४८ ॥

अधीति ॥ इन्दुवत चन्द्रकुलमेव वश येण तस्य रत्ने मुत्तामर्णा
राजकुमारे । शरासन धनुषि । ज्या मीर्षाम् । सचमत्कारतया सविशे
पतया । अधिरापयति आरोपयति माने । अमित्रपार्थिवाना दानुगणा
नाम् । मा इय ज्या भूमि मीर्षा च । अमरुद्गन् अमसिम्बान् । अ
रुद्वा अवतीर्णा । अज्ञनि जाता । इद अतिविश्र अत्याचर्यम् । अस्व
शत्रवो विहाय राज्य पश्यामागुरेति भाव ॥

परिरक्षणतो वर हि शिक्षा

प्रकृतानेन विगण्डित पटिम्ना ।

मणिचामरहेममानितो य

द्वियते वन्दिजनेन लोहदण्ड ॥ ४९ ॥

परीति ॥ परिरक्षणत रक्षणादपि । प्रकृता प्रजाता । शिक्षा । हे
दण्डैव । वर मनाक । प्रथम् । यत् यत् । अनेन राजकुमारण । पा
म्ना पटुभावेन बलनेत्यथ । । वरुण्डत भाजत । लोहदण्ड अया
दण्ड । माणभि रज्ञे चामरण हम्ना स्वर्गेन च मानित पूजित
तदूक्त सानत्यथ । । वदिजनन स्तुतिपाठकं द्वियत । तस्य सामर्थ्य
प्रकृत्याय तत्र सन्धित लोहदण्ड रत्नादिभिर्बहुमात्र यता वदिना
धारयति तता वर शिक्षा रक्षणदिति भाव ॥

मरुत सुहृद मदीयधाम

ज्वलनस्य उवलत पुरीध्वरीणाम् ।

निरुणद्धितरा निजान्तरिक्षा

हितरोपोऽभिनदेप चर्मभस्त्रम् ॥ ५० ॥

मरुतमिति ॥ अरीणा शत्रूणाम् पुरीषु नगरषु उवलत ज्वाल
यत । वतमानसामीप्ये शता । मदीयधाम मदीय तत्र एव ज्वलन
अग्नि तस्य । सुहृद सहानुभूतम् । मरुत वायुम् । निजान्त स्वस्य भत
प्रदेशे । निरुणद्धितरा सम्यक् प्रतिबन्धात् । इति । आहित उपर राप
क्रोधा यस्य स तद्योक्त (इव) एष राजकुमार । चर्मभस्त्र अभिनमास्त्र
काम् । अभिनत अभिनति स्व । चर्मभस्त्रभदन महाबलसाध्यम् । तत्राप्यय
कृतवान् । तत्र हतुदप्राक्षत ॥

अधिगत्य गतित्वरा ह्याना

मधिवाद्यास्यमुना प्रचालितानाम् ।

परिपालयतीत्र भक्तिमुद्रां

पद्मान पदरेणुधारणेन ॥ ५१ ॥

अधीति ॥ अधिवाद्यालि वाद्यानि पुराद्बहिर्विद्यमाना विहारप्र
देशा तेषा भालि पदलि सस्याम् । अमुना राजकुमारेण । प्रवालि
ताना धावितानाम् । ह्याना अथानाम् । गतित्वरा गमनवेगम् । अधि-
गल्य अधीत्य । अविहृत्येति पाठेऽपि स एवार्थः । पद्मान वायु ।
पदरेणो पादपरागार धारणेन । भक्तिमुद्रा भक्तिचिह्न गाढा भक्ति
या । परिपालयति रक्षतीत्र ॥

अधिरोपयति स्म हस्तिरुण्ठे

जनता तोपमिपेण जातमात्र ।

अधुना पदुतामनेकपेन्ठे

व्यवृणोदित्यपि किंनु विस्मयाय ॥ ५२ ॥

अधिरोपयतीति ॥ ग । जातमात्र जात एव । जनता जन
ममूहम् । तोपमिपेण गतोपव्यानेन । हस्तिरुण्ठे गजोष्ठीर । आरोपयति
स्म आरोपयामास । अधुना गाग्रतम् । अनेकपाना गजाना इन्द्रे धेष्टे,
गजगणविषय इत्यर्थः । पदुना तदारोहणगामर्भ्यम् । व्यवृणोन् स्फुटी
नकारः । इलेनदपि । विस्मयाय आश्चर्याय किंनु । जानमाग्रस्यान्यान्गत्र
स्वन्धमारोपयन गाग्रत स्वय गजाधिरोहण ॥ विस्मयकर्मिनि भावः ।
मतोपस्य परा काष्ठा सोऽत्र गत्रस्वन्धाधिरोहणमिति व्यक्तियते । तथा च
'एष नामानुसृष्टान । यः शूलादवतार्य हस्तिरुण्ठे प्राणेश्चरितः ।' इति
शाकुन्तलम् । गजावना चस्वन्तमालिका इति ॥

विद्याः समेत्य विविधा नृपतेस्तदासी-
दानन्दहेतुरतिबाहितशैशवोऽयम् ।

यातः क्रमाद्विलसितानि यथा कलानां

पाथोनिधेः किमपि पार्वणशर्परीशः ॥ ५३ ॥

विद्या इति ॥ तदा । विविधाः समस्ताः । विद्याः । समेत्य प्राप्य
अर्धात्येत्यर्थः । अतिबाहितं यापितं शैशवं येन सः । अयं राजकुमारः ।
क्रमात् । कलानाम् । विलसितानि विलासान् समस्ताः कला इत्यर्थः ।
यातः प्रातः । पार्वणि भवः पार्वणः संपूर्ण इत्यर्थः, तादृशः शर्परीशः चन्द्रः ।
पाथोनिधेः यथा समुद्रस्यैव । वृषतः नरसिंहराजस्य । किमपि वक्तु-
मशक्यतया । आनन्दहेतुः सतोषकारणम् । आसीत् । घसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥

इति द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथावनीवासवसूनुर्भ्यगा-

दनङ्गराद्धान्तमलक्रिया तनो ।

वधूजनस्वान्तवशमिथौपथ

वयो नव शैशववासनासहम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ । अवनीवासवसूनुः पृथिवीन्द्रपुत्रः । अनङ्गराद्धान्त-
कामसिद्धात्तम् । तनोः शरीरस्य । अलक्रियाः अलकारम् । वधूजनानां
स्त्रीणां स्वात्तस्य मनसः वशमिथौपथः वशास्तरणभेषनम् । शैशववासना
शैशवगन्धः शैशवसस्फारो वा शैशववार्तापाल्यर्थः, न सहत इत्यमहः शैश-
ववागनायाः असहः शैशववागनासहः अनीतशैशवमित्यर्थः । नवः नूतनम् ।
वयः तादृश्यम् । अभ्यगात् उपययौ । शैशववागना सहत इति तादृशम् ।
नव वयः वान्यतादृश्यया साधमिति वा । रूपकम् ॥

चमत्कृत यौवनशिल्पिना तदा

समन्वितभ्रूलतया मतोरणम् ।

अभूत्प्रवेशार्हमनङ्गभूपते-

रदपुर वान्यमृतात्तसेचनम् ॥ २ ॥

चमत्कृतमिति ॥ तदा । समन्विताः सवित्राणां याः भ्रूलताः तया ।
मतोरणं वन्दनमालिकामाहृतं बहिर्द्वारंगदितं वा । वान्यमृतेन वान्ति

नेन कात्तिसुधया वा आत्त कृत सत्त्वन यस्य तत् । यौवन तारुण्य
मेव शिल्पी कारु तेन । चमत्कृत सविशेषरमणावीकृतम् । अद पुर अमुष्य
पुर शरीरमव नगरम् । पुर नगरदहया ' इति विश्व । अनङ्गभूपते
ममथराजस्य । प्रवेशार्हं प्रवशयाग्यम् । अभूत् । परिणाम ॥

वचोऽधिदेव्या वदनाश्रितास्थिते-

वत्सकर्णोत्पलवर्णधोरणी ।

व्यराजतामुष्य कपोलमण्डले

त्रिकस्वरश्मश्रुमिपेण विम्बिता ॥ ३ ॥

वच इति ॥ वदने सुरा भद्रिता पूजिता स्थिति यस्यास्तस्या ।
वचोधिदेव्या सरस्वत्या । वत्स अलङ्कारभूत यत् कर्णोत्पल तस्य
वर्णधारणी कृष्णवर्णरेखा । त्रिकस्वरस्य त्रिकरात श्मश्रुण मिपेण व्या
पेन । अमुष्य राजकुमारस्य । कपोलमण्डल मण्डलमण्डल । विम्बिता
प्रतिफलिता सती । व्यराजन विरेच । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥

घहृत्यविच्छिन्नतयैव कणिका

मणिप्रभास्रोतसि मासलोदये ।

मशैबलाङ्कुरचमत्त्रियेव त

स्वपोलभू श्मश्रुकरम्बिताभवा ॥ ४ ॥

घहृतीति ॥ मांगत्र साद्र उदय अभिशृङ्खित यस्य तस्मिन् ।
कणिकयो कर्णाङ्कुरया मणीनां रत्नानां प्रभास्यन्ति कात्तिसुधया ।
अविच्छिन्नतया अविच्छिन्नैव । यत्तत् प्रवहति सति । श्मश्रुकरम्बिता
श्मश्रुकराणां । तत्कलाङ्कुर तस्य कपोलप्रदश । सत्तत्कलाङ्कुरचमत्त्रियः

शैवाललेशेन जायमाना या चमत्क्रिया शम्भा त सहितेव । अभवत् ।
रूपक उत्प्रेक्षा च ॥

विधि सरोजं व्यधित स्वमन्दिर
तुषारपातोऽपि न तेन सह्यते ।
इतीव सानन्दममुष्य यन्धुर
भुजान्तर मन्दिरमिन्दिरातनोन् ॥ ५ ॥

विधिरिति ॥ विधि प्रज्ञा । सरोज पद्मम् । स्वस्य आत्मन
मन्दिर गृहम् । व्यधित कृतवान् । तेन सरोजेन । तुषारपात हिमप-
तनमपि, अस्याभिघातोऽपीति च । न सह्यते । इतीव इति मत्पन ।
इन्दिरा लक्ष्मी । सानन्द आनन्दगद्गित यथा तथा । यन्धुर मनोहर सर्व
गहमिति यावन् । अयम् । भुजान्तर वक्ष । मन्दिर गृहम् । अतनोत्
अकुरुत । उत्प्रेक्षा ॥

फणाधरेन्द्र परिवृत्य भीषण
दृढादरामसतटाधिगोहणे ।
घट्टितुमस्य प्रमृताविव श्रमा
व्यराजता जानुविलम्बिनौ भुजौ ॥ ६ ॥

फणोति ॥ अयम् । जानुविलम्बिनौ आत्रानुदीर्घा । भुजौ । भीषण
भयकरम् । फणाधरेन्द्र आदसेयम् । पारङ्ग य विद्याय । असतटे भुज
शिशिरप्रदेशे अधिरोहणे । दृढ निधत् आदर प्रीति यस्याप्त्याम् ।
क्षिति भूमिम् । घट्टितु उपसंरोप्याय हस्तावल्म्बन कर्तुम् । प्रगृती
प्रमृताविव । व्यराजता असोभेतान् । परिवरः उत्प्रेक्षा च ॥

समानतादुर्विधतां जहार य-

द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भणं हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पणः मुकुरः । प्रमृष्टः निरस्तः कन्दर्पमदः मन्मथस्य गर्वः येन तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिधिम्बानां प्रतिच्छात्रानां सदृशानां च सम्पदं समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदर्श्य । समानतायां सादृश्य-विषये दुर्विधतां दारिद्र्यम् । जहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् । विभूत्या ऐश्वर्येण मृजाभस्मना च मान्यस्य माननीयस्य मृजासंस्कारेण धर्मस्य प्रापणीयस्य च । विजृम्भण विलासः । तदेव हि विभूतेः फलं यद्दारिद्र्यहरणमिति भावः । प्रतीपं श्लेषः अर्थान्तरन्यासश्च ॥

अतत्समानञ्जभवः स्मरादिमा-

न्यधत्त रूपव्ययलोभवानिय ।

तदेकरूपव्ययदुर्विधः स किं

तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (यः) अञ्जभवः ब्रह्मा । रूपव्यये लोभवान् लुब्ध इव रूपव्ययभीष्टरिवेत्यर्थः । स्मरादिमान् मन्मथप्रभृतीन् । अतत्समान् । अच्युतराजस्य विसदृशानेव । व्यधत्त निर्मितवान् । सः सादृशो ब्रह्मा । तदेकरूपव्ययदुर्विधः तस्यान्युत्तराजस्वैकस्यैव निर्माणे समुपपुणेन रूपव्ययेन दसिद्रः सन् । अपरान् अन्वान् । तन्न्यूनतनुश्रियः अच्युतराजापेक्षया न्यूनशरीरस्त्वमीकान् । तनोति सृजति सिम् । रूपेणतन्मदृष्टः कोऽपि न भूतो न भवति चेति भावः ॥

करन्वितं यौवनकान्तिसंपदा

कुमारमालोक्य कुतूहलान्नुपः ।

अथानियायास्य विवाहकर्मणे

महीभुजा मन्त्रिमुत्पेन कन्यका ॥ १३ ॥

करभित्तमिति ॥ अथ । नृप नृसिंहराज । यौवनका । तवम्यदा ताह
प्यनानतसाभातिशयन । करम्बित पूणम् । कुमार पुत्रम् । सुवृहत्तान्
अभिक्षापण । आशुभ्य । अस्य अयुतराजपुमारस्य । विवाहकर्मण परि
णयविधय । मन्त्रिमुत्पेन मासद्वारा । महीभुजा राजाम् । कन्यका
पुत्री । अनियाय आनीतान् ॥

करेण सूनो क्षितिपालकन्यका-

करानय प्राहयति स्म भूपति ।

प्रकाशितारण्यरुचे पयोनिनी

प्रसूनपालीर्दिवसो यथा रवे ॥ १४ ॥

करणेति ॥ अथ भूपति नृसिंहराज । प्रकाशिनी प्रकाशयती ता
रण्यरुचि यौवनकृति यस्य तस्य । मूल पुत्रस्य । करण इत्यन ।
क्षितिपालकन्यकाकरान् राजपुमारीहस्तान् । दिवस अह् । प्रकाशित
आरुम्य रक्तिमा यथा मा प्रकाशितम्या ताणी ह्ये प्रभा यस्य
तस्य । रव मूस्य । करेण करेण । पयोनिर्नप्रसूनपाली यथा पाषणी
पददानी । ॥ हयति स्म प्राहयामास ॥

सुलोढहाम्बर्षकुमुद्वतीशयो

वेधूपु देवी वरदाम्बिकाभिधा ।

अमुप्य सतोपमपुप्यदान्तर

त्रिदिप्य तारास्त्रिव रोहिणी विधो ॥ १५ ॥

समानतादुर्विधता जहार य

द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भण हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पण मुकुर । प्रमृष्ट निरस्त कन्दर्पभद्र मन्मथस्य
गर्भे यत् तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिविम्बाना प्रतिच्छायाना
सदृशाना च सम्पद समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदश्यं । समानताया सादृश्य
विषये दुर्विधता दारिद्र्यम् । जहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् ।
विभूत्या ऐश्वर्येण मृजाभस्मना च मान्यस्य भावनायस्य मृजातस्कारेण
सैमल्य प्रापणायस्य च । विजृम्भण निहास । सदेव हि विभूते फल
यद्दारिद्र्यहरणमिति भाव । प्रतीप श्लेष अर्थान्तरन्यासश्च ॥

अतत्समानव्यभव स्मरादिमा-

न्व्यधत्त रूपव्ययलोभवानिव ।

तदेकरूपव्ययदुर्विध स किं

तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (य) अन्नभय ग्रहा । रूपव्यय लोभवान् दुग्ध
एव रूपव्ययभीतिरिवेत्सर्भ । स्मरादिमान् मन्मथप्रभृतीन् । अतत्तमान् ।
अच्युतराजस्य । सदृशानव । व्यधत्त निमित्तवान् । स तादृशा ब्रह्मा ।
तदेकरूपव्ययदुर्विध तस्याच्युतराजस्यैवैव निर्माण समुपयुक्तम्
रूपव्ययन दरिद्र रान् । अपरान् अन्यान् । तन्न्यूनतनुश्रिय अच्युत
राजापेक्षया न्यूनशरीररक्ष्मीमान् । तनोति मृजति त्रिम् । रूपगतम्
दश कोऽपि न भूतो न भवति चति भाव ॥

परम्यित यौवनकान्तिसपटा

कुमारमालोक्य सुतृहलान्नुप ।

त्रिमुक्तमर्यादतया विजृम्भित

नवामिरूप्य न कदापि वर्तनम् ॥ ९ ॥

करेति ॥ करारविन्दे हस्तपद्मे एव । कठिने अनवरतव्यायामवशान्
कर्कशे । मानस मनसु । न कठिनम् । भ्रुवी च । च एवार्थे । कौटिल्य-
भुवी भुमताभूमी । बाह्वय वाक् तु । कौटिल्यभू कौटिल्यस्य अनाजं वस्य
भू स्थानम् । न । नव नूतन आमिरूप्य रामणायकम् । त्रिमुक्तमर्या-
दतया स्वकावधिकतया अतिशयेनेत्यर्थं । विजृम्भित उल्लसितम् । वर्तन
आचारस्तु । कदापि । त्रिमुक्तमर्यादतया स्वकस्मिन्निवृत्तया । न विजृम्भ-
तम् । परिसरव्या ॥

निरर्गलायामनिरोधवर्त्मना

विना निदान धवणे विरोधिनी ।

इतीव रोपातिशयस्पृशोर्दृशो-

रक्षोभि कोणेन विशोणिमाणिमा ॥ १० ॥

निरर्गलेति ॥ निदान विना निष्कारणम् । निरर्गल निष्प्रतिबन्ध
समधिक्य आयाम र्ध्वं तस्य निराध प्रातग्न्ध तस्य वर्त्मना
मार्गेण स एव वर्त्म तेनेति वा अनिरोधद्वारत्यर्थः । धवणे कर्णी । विरो-
धिनी शत्रुभूते । इति । रोपातिशयस्पृशा कोणाध्यक्ष्यभाजोरिव । दृशो-
नयनयोः । विशोणिम्न आह्वयस्व अणिमा रक्ष । कोणेन प्रान्तेन ।
रक्षोभि अतोभ्यत । शोभयते कर्मणि लुङ् । 'कोणेऽस्य' इति पाठा-
न्तरम् ॥

प्रमृष्टकन्दर्पमदस्य दर्पण

प्रकाश्य तस्य प्रतिनिम्बसम्पदम् ।

समानतादुर्विधता जहार य

द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भण हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पण मुकुर । प्रमृष्ट निरस्त कन्दपमद ममथस्य
गव यन तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिबन्धाना प्रतिछायाना
सदृशाना च सम्पद समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदश्य । समानताया सादृश्य
विषय दुर्विधता दारिद्र्यम् । अहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् ।
विभूया एभ्यर्षण मृजाभस्मना च मायस्य माननायस्य मृजासस्वारेण
धमल्य प्रापणायस्य च । विजृम्भण विलास । तद्व हि विभूत फल
यद्दारिद्र्यहरणामात भाव । प्रतीप श्लेष अर्थान्तरन्यासश्च ॥

अतत्समानव्यभव स्मरादिमा-

न्व्यधत्त रूपव्ययलोभवानिव ।

तदेकरूपव्ययदुर्विध स किं

तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (य) अन्वभव ब्रह्मा । रूपव्यय लाभवान् सुब्ध
इव रूपव्ययधर्म दारवत्यथ । स्मरावमान् ॥ मथप्रवृत्तीन् । अत समान् ।
अच्युतराजस्य । वसदृशानव । व्यधत्त नामितवान् । स तादृशा ब्रह्मा ।
तदेकरूपव्ययदुर्विध तस्याच्युतराजस्यैव नियमण समुपयुक्तन
रूपव्ययन दारद्र सन् । अपरान् अन्यान् । तन्न्यूनतनुधिव अच्युत
राजापक्षया न्यूनशरीररक्ष्मीमान् । तनोति यन्नात किम् । रूपगतत्प
दश काऽपि न भूतो न भवति चरति भाव ॥

करम्बित यौवनकान्तिसपदा

कुमारमालोक्य कुतूहलान्नुप ।

अथानियायास्य विवाहकर्मणे

महीभुजा मन्त्रिमुखेन कन्यका ॥ १३ ॥

करमियत्तमिति ॥ अथ । नृप नृसिंहराज । यौवनमान्तिवम्पदा तादृ-
ष्यनान्तशोभातिशयेन । कराम्बुत पूर्णम् । कुमार पुत्रम् । तुनूहलान्
अभिलाषेण । आलोक्य । अस्य अच्युतराजकुमारस्य । विवाहकर्मणे परि-
णयविधये । मान्त्रमुखेन मन्त्रिद्वारा । महाभुजा राज्ञाम् । कन्यका
पुरी । आनिताय आनीतवान् ॥

करेण सूनो क्षितिपालकन्यका-

करानय प्राहयति स्म भूपति ।

प्रकाशितारण्यरुचे पयोजिनी-

प्रसूनपालीर्दिवसो यथा रवे ॥ १४ ॥

करणेति ॥ अथ भूरति नृसिंहराज । प्रकाशिनी प्रकाशवती ता
रण्यरुचि यौवनकृति यस्य तस्य । सूनो पुत्रस्य । करेण हस्तेन ।
क्षितिपालकन्यकारान् राजकुमारीहस्तान् । दिवस अह । प्रकाशित
आदम्य रक्षिमा यथा मा प्रकाशितारण्या, तादृशी रुचि प्रभा यस्य
तस्य । रवे सूर्यस्य । करेण किरणेन । पयोजिनीप्रसूनशाली यथा पद्मिनी
पद्मदलानीव । प्राहयति स्म प्राहयामास ॥

कुलोद्धृष्टास्वर्ककुमुद्वतीशयो-

र्वधूपु देवी वरदाम्बिकाभिधा ।

अमुष्य सतोपमपुष्यदान्तर

विशिष्य तारास्विव रोहिणी विधो ॥ १५ ॥

कुलेति ॥ अकंकुमुद्रताश्रयो सूर्योचन्द्रमयो । कुले द्वहामु कुलोत्ता
रिकासु सूर्यचन्द्रवशानास्ति नर्यं । बधूपु पनीपु । वरदाग्निवाग्निधा
वरदाम्बिकानाग्नी । देवी । अमुष्य अच्युतराजकुमारस्य । विधो चन्द्रस्य ।
सारायु नक्षत्रेषु । रोहिणी इव । विशिष्य विशेषत । आन्तर मानसि
कम् । सतोपम् । अपुष्यन् पुषाप ॥

तनूभुवस्त्रीक्षिपि तादृशाश्रिय

समीक्ष्य साम्राज्यपदार्हलक्षणान् ।

अमन्यतैवान्तरदन्वदम्बरा

परम्पराभोग्यतया पति क्षिते ॥ १६ ॥

तनूभुव इति ॥ क्षिते पति वृत्तिहरात् । तादृशाभा यथा तान् ।
साम्राज्यपदस्य चक्रवर्तित्वम्बलस्य अङ्गानि तापतानि ऋक्षणानि येषा
तान् । नीन् आप । तनूभुव पुत्रान् । समाङ्ग विलाक्य । अन्त मनासि ।
उदन्वान् समुद्र अम्बरे षष्ठ वस्यास्ता समुद्रयन्ता भूमिम् । परम्परा-
भोग्यतया स्वपुत्रपौत्रपरपरया ॥ कृत्वापभोगाहृतया । अमन्यत मेने एव ।
यद्वा भाज्यता रक्षणीयता । अगण्डापि भूमि स्ववशेष्ववायतिव्यत
इत्यमनुतेति तात्पर्यम् ॥

समेत्य साम्राज्यरमा मनोरमा

विनीतिमान्कीरनृसिंहमूपति ।

बहिर्व्यधाद्वन्धनमन्दिरादरी-

न्धरासुरान्कि च दरिद्रताभिधात् ॥ १७ ॥

समेत्येति ॥ विनीतिमान् विनयसपत्र । वारनृसिंहमूपति । मनो

रमा आध्याम् । साम्राज्यरमा साम्राज्यस्त्रीम् । समेल्य प्राप्य । वरीन्
शत्रून् । बन्धनमन्दिरान् कारागृहात् । वहि व्यधान् चकार मुमोवेत्यर्थ ।
किं च । धरामुरान् ब्राह्मणान् । दरिद्रताभिधान् दारिद्र्यनाम्न । बन्धनम
न्दिरात् । वहि व्यधात् ।

अनन्तर कीर्तिधुरधरोऽवधा-

त्स कृष्णराय सकला वसुन्धरा ।

अमुष्य शीर्णैरभिपेक्षवारिभि

शशाम विद्वेषणशौर्यपावक ॥ १९ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरम् । कीर्तिधुरधर यक्षस्वात्म प्रासद्ध ।
कृष्णराय । सकला वसुधरा समस्ता भुवम् । अदधात् अधारयत् ।
शीर्णै परित्त कर्णै । अमुष्य कृष्णरायस्य । अभिपेक्षवारिभ अभिप
क्षले । विद्वेषणाना शत्रूणा शौर्यपावक शौर्यात्म । शशाम शान्त ॥

स फोण्डवीटिप्रमुखानि सगरे

महान्ति दुर्गाणि मतगजेशितु ।

पुरा गृहीत्वा पुट्टपेद्वनूपुरे

न्यधादथ स्तम्भमसौ महाबल ॥ ८१ ॥

स इति ॥ महान् बल सैन्य शक्तिवा यस्य स । स असौ कृष्णराय ।
सगरे युद्धे । मत गजेशितु गजपतिराजस्य । फोण्डवाटिप्रमुखानि ।
महान्ति । दुर्गाणि । पुरा प्रथमतः गृहीत्वा । अथ पश्चात् । पुट्टपेद्वनूपुरे
तन्नाम्नि सगरे । स्तम्भ त्रयस्तम्भम् । न्यधात् निचक्षान् ॥

पयोधिकाञ्चीपरिणेतृतास्पदे

पदेऽभिपेक्षतु तमथान्युतप्रभुम् ।

कुलाद्रिकूर्मोर्गकुञ्जराप्रणी

श्रमापहृत्यै समनाहि मन्त्रिभि ॥ २० ॥

पयोर्धीति ॥ यथ । पयोधि समुद्र वासी मेरुला यस्यास्तस्या
पयोधिकाञ्च्या भूमे परिणेतृतास्पदे नायकतागोचरे । पद स्थाने भूप
तित्वस्थान इत्यर्थ । अच्युतप्रभु अच्युतरायम् । अभिपन्नम् । कुलाद्राणा
भूभार वहता कुलपवंताना कूर्मेस्य आदिकूर्मेस्य उरगस्य शेषस्य कुप
राप्रण्या गन्धेष्टाना दिग्गजाना च य भूभारवहनेन जात श्रम तस्य
अपहृत्यै अपनोदनाय । मन्त्रिभि सचिवै । समनाहि समुद्युजे ॥

प्रचोदितास्तै परिचारकास्तत-

स्तपाल्येन स्तनयिन्नयो यथा ।

अशेषतीर्थार्णववाहिनीजला

न्यनैपुराज्ञासमकालमप्रत ॥ २१ ॥

प्रचोदिता इति ॥ तत अनन्तरम् । तै मन्त्रिभि । प्रचोदिता
प्रेरिता । परिचारका मृत्वा । तपाल्येन वर्षासालेन । प्रचोदिता । स्तन
यिन्नयो यथा मेघा इव । अशेषाणा समस्ताना तीर्थाना प्रभासादितीर्थानां
अर्णवाना समुद्राणा वाहिनीनां वावेर्गांदिनदाना जज्ञात् । आशासमकाल
आशाक्षण एव । अप्रत पुरस्तान् । अनैपु नतव त ॥

युवानमाजानुमुजायति ततो

निशाम्य सर्वैर्निरचायि मन्त्रिभि ।

भुजङ्गराजन्यधृतां भुव कृतां

भुजाङ्गदीकर्तुममौ भवेदिति ॥ २२ ॥

युवानमिति ॥ तत । आत्मानु जानुष्यन्त विद्यमाना भुजयो आ
यति दीर्घं स्य त तत्रात्तम् । युवान तत्रग अन्युतरात्रम् । तिशाम्य
विलोक्य । कृती धन्य । अर्मा अच्युतरात्र । भुजङ्गराजन्यधृता सर्प-
रात्रेण भूताम् । भुवम् । भुजाङ्गदीकर्तुं ह्यनयो ज्युःकर्तुम् । भवेत् प्रभ
वेत् क्षणुयान् । इति । साचिवै मन्त्रिभि । निरचाधि निधिनम् ॥

प्रणामशील फणिशैलशासितु

कदाचिदमे परशङ्करिणा ।

पयोधिकाश्वीपरिणेतृताम्पदे

पदेऽभिपिक्त म परपरागते ॥ २३ ॥

प्रणामेति ॥ प्रणामशां प्रणमनपर । म अच्युतरात्र । कदा
नित । फणिशैलशासितु भगवत क्षेपायन्नायकस्य । अम पुरत । करे
विद्यमानान् शङ्करिणा शरितेन शरिणा जलेन । परश्वरागते कुलप्रसागत ।
पयोधिकाश्वीपरिणेतृताम्पदे पदे भूयतिवस्थाने । अभिपिक्त ॥

प्रणीय विद्यानगरं पतिं श्रिते-

रहीन्द्रशैलाधिनुवाम्य कल्पिताम् ।

उदारपृष्ठेरुदयु शतोत्मवं

विधित्सवस्ते मचिवा विशेषतः ॥ २४ ॥

प्रर्णायेति ॥ रहीन्द्रशैलाधिभुवा शेर दिनायकेन । कल्पिता
निर्मापिताम् । विद्यानगरम् । श्रिते पतिं अच्युतरात्रम् । प्रर्णाय

नीत्या । ते । सचिवा. मन्त्रिण. । उदारवृत्ते. गम्भीरस्य । अस्म्य ।
उत्सवम् । विशेषत विशेषेण । विधित्सव. विधातुमिच्छवः सन्तः । उद-
युञ्जत उद्युक्ता अभूवन् ॥

निशान्तसंदानितवैजयन्तिका-

निरन्तरच्छायनिराकृतावपम् ।

परिष्कृतानेकविधप्रतोलिकं

पुरं विभोरैक्ष्यत पुङ्खितोत्सवम् ॥ २५ ॥

निशान्तेति ॥ विभो पुर विद्यानगरी । निशान्तेषु गृहेषु सदानि-
ताना बद्धाना वैजयन्तिवाना भजाना निरन्तरया निषिडया छायाया
निराकृत. निरस्तः आतप. यस्मिस्तत् तथोक्तम् । निरन्तरा छाया
यस्मिस्तत् अत एव निराकृतावपमिति वा । परिष्कृताः अलंकृता. अने-
कविधाः प्रतोलिका रम्या. यस्य तत् । पुङ्खित. वर्द्धित उत्सव. यस्मि-
स्तत् तादृशम् । ऐक्ष्यत अदृश्यत ॥

विचित्रकौशेयवितानमण्डली-

विठम्बिमुक्तामणिदामचामरम् ।

परस्परप्रस्तुततर्कशिल्पवि-

त्प्रवर्तितात्यद्भुतचित्रपुत्रिकम् ॥ २६ ॥

विचित्रेति ॥ इत. पर सप्तश्लोकी एकान्वया । एतादृश महीपतेः
मन्दिर अलक्षीति सम्बन्धः । विचित्राणां आश्चर्यकराणां नानावर्णानां
वा कौशेयवितानानां हुकूलोचोचानां मण्डल्यां विलम्बीनि सम्बन्धानि
मुक्तामणिदामानि मङ्कितमालाः चामराणि च यस्मिस्तत् । परस्परेण

अन्योन्येन प्रसूत प्रशान्त तत्र शिपमैश्वर्यविषये विवाद स्वर्धा वा
यैस्ते ताशौ शाल्याविद्धि शिल्पिभि प्रवर्तिता निर्मिता चित्रा
विचित्रा पुत्रिका प्रतिमा चित्रे आलेख्य पुत्रिका वा यस्मिस्तत्
तदोक्तम् ॥

विशुद्धमुक्ताफलधूलिपालिका-

तरङ्गितप्राङ्गणरङ्गचङ्गिम् ।

इतस्तत कल्पप्रहिमाम्बुसेचन

प्रशान्तनाद्याङ्गणचन्द्रधूलिकम् ॥ २७ ॥

विशुद्धेति ॥ विशुद्धा विशदा वा मुक्ताफलधूलिपालिका
मौक्तिकचूर्णपदस्य ताभि तरङ्गिता सर्वत प्रवर्तिता प्राङ्गणेषु भाजे-
रेषु रङ्गवत्स्य भक्तिरचना यस्मिस्तत् । इत तत सर्वत । म्लमेन
आचरितेन हिमाम्बुसेचनन प्रशान्ता अनुत्पत्तस्य वाद्याङ्गणेषु बहिधत्व
रेषु विकीर्णा चन्द्रधूलय कर्पूरपरागा यस्मिस्तत् ॥

समश्वितारदृवधूनराश्वल-

प्रपश्वितारावविपश्विकाश्वितम् ।

सकङ्कणप्रेङ्गणकोङ्कणाङ्गना-

मृदङ्गसत्तादनभङ्गिसंगतम् ॥ २८ ॥

समश्वितेति ॥ समश्वितानां श्रेष्ठानां आरद्वधूना आरद्वदेशीणां
नसाश्वै नसाश्वं प्रपश्वितारावा विस्तारितध्वनय या विपश्विका
वीणा ताभि अश्वित मनोहरम् । सकङ्कणप्रेङ्गणानां कट्वकम्पनाविशेषम
दिताना कोङ्कणाङ्गनानां कोङ्कणश्रीणां मृदङ्गसत्तादनस्य मृदङ्गवादनस्य
अङ्गदा शोभया संगत सदितम् ॥

कलिङ्गसारङ्गद्वगालिघूर्णितो-
 उत्तरङ्गसौरभ्यवुरङ्गनाभिवम् ।
 पटीरकपूर्वविमेलनार्भटी-
 निरूढलाटीकरहाटकोत्कटम् ॥ २९ ॥

फलित्नेति ॥ कलिङ्गसारङ्गद्वगालिघूर्णितो अलिभ
 समूहे घूर्णितो मर्दिता उत्तरङ्गसौरभ्या अतिमुगधय कुरवनाभय
 कस्तूरका यस्मिस्तत् । पटीरकपूर्वविमेलनाभव्या चन्दनकपूरसयाजनरीत्या
 निरूढाना कुशलाना अग्नीना लम्बुसखीणा करहाटकै पञ्चकदै (इद
 सुगायकन्दानामुपलक्षणम्) उक्तं अधिक व्याप्तमित्यथ ॥

विराटसौराष्ट्रवधूटिकालिका-
 सटावचूडीकृतचारवीटिकम् ।
 त्रिगर्तपाठीनविवर्तलोचना-
 प्रवर्तिताग्रात्रिकपात्रवर्तिकम् ॥ ३० ॥

विराटेति ॥ विराटसौराष्ट्रवधूटिभि विराटक्षोपनाभि सौराष्ट्र
 देशोत्पत्ताभिश्च स्त्रीभि काठिनाना जगामासीना सग्राभि जगभि ब्राह्म
 काभि अवचूडीकृता अलकृता ताभिर्वद्धा इत्यर्थे चारव वीटिका
 सजापकरणकानि ताम्बूलान यस्मिस्तत् तथाक्तम् । पाठीनविवर्तवत् मा
 नोदूर्तनवत् तरलानि लाचनान नयनानि यासां ता पाठीनविवर्तलोचना
 ब्रिय यद्वा पाठीनविवर्ततां मत्स्यपरिणामा मीनसदृशानीत्यर्थे तादृशानि
 लाचनानि यासामास विप्रह, त्रिगर्तपाठीनविवर्तलोचनाभि त्रिगर्तदेश
 स्त्रीभि प्रवर्तिता कृता सस्कृता वा आरात्रिकपात्रवर्तिका नाराजनार्था
 पात्र निक्षिप्ता वर्तय यस्मिस्तत् ॥

अचन्तिष्ठन्त्यान्ध्रपुरान्ध्रिकाकरा-

नुबन्धिसौगन्धिकदामदन्तुरम् ।

विदर्भसुभ्रूकरशिल्पवैदुषी-

विकल्पजल्पाकसिताभ्रगर्भकम् ॥ ३१ ॥

अचन्तीति ॥ अचन्तिष्ठन्त्यान्ध्रपुरान्ध्रिकाकरां अवस्थादिदेशयुक्तीनां करानुबन्धिभिः हस्तसम्बन्धवद्भिः तामिः स्वहस्तेन प्रथमानैरित्यर्थः, सौगन्धिकदामभिः कदारमालाभिः दन्तुरं व्याप्तम् । 'पुरान्ध्रिकाकलानुबन्धि' इति पाठान्तरम् । विदर्भसुभ्रूवा विदर्भदेशावस्थायां नरशिल्पवैदुष्यामान्यादिग्रथनविषये हस्तकौशलस्य विरुत्पाना भेदात् जल्पका निवेदयित्वा 'मिताभ्रगर्भक' धवलेन अभ्रगन्धेन लोहविशेषेण क्रियमाणानि 'ताण्डा' इति प्राग्भिन्नभाषया व्यवहियमाणानि शिरोमान्यानि यस्मिन्नात् । 'जल्पाकमदभ्रगर्भकम्' इति पाठान्तरम् । तदा जल्पाकमित्येतदपि महीपतिमन्दिरस्य विशेषणम् । अदभ्रा अधिकाः गर्भकाः शिरोमान्यानि यस्मिन्नाति व्यङ्ग्येयम् । 'केशमध्ये तु गर्भकः' इति अमरः ॥

अपारनेपालनृपालवालिका-

कलापमम्पादितधूपनैपुणम् ।

अलक्षि माह्वत्यमयं किलागिलं

महीपतेर्मन्दिरमिन्दिरास्पदम् ॥ ३२ ॥

अपारेति ॥ अपारेण अधिकेन नेपालनृपालवालिकाकारत्वात् नेपालराजपुमारगम्भेन सपादितं निर्वाणितं धूपनैपुणं अशुद्धपादुत्पादनमाकर्ष्य यस्मिन्नात् । अपारेति सम्पादनक्रियारिज्ञेयं वा । माह्वत्यमयं

मङ्गलप्रचुरम् । अखिल निःशेषम् । महीपते मन्दिर राजसदनम् । इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आस्पद निवासः । अलक्षि दृष्टम् । किलेति प्रसिद्धौ ॥

पराकृतैरम्मदपाटवानक-

प्रणादपारीणदरीप्रतिश्रुता ।

हरिष्यति क्षमाभरमेप इत्यमी

कुलाचलाः क्ष्वेलनमाचरन्निव ॥ ३३ ॥

पराकृतेति ॥ इश्मवस्य मेपज्योतिष ब्रह्मामेः इव ऐरम्मद यत् पाटव शब्दविषये सामर्थ्ये निर्घोष इति यावत् तत् पराकृत निरस्त ईस्तेषा आनमाना षटहाना यः प्रणाद निस्वनः तस्य पारीणा. पारगता. तत्परिपूर्णा इत्यर्थ. या. दर्यः गुहाः तासा प्रतिश्रुता प्रतिध्वनिना । कुलाचलाः महेन्द्रमलयादयः । एष. अच्युतराज. । क्षमाभर भूभारम् । हरिष्यति अपनेष्यति । इति । क्ष्वेलन सन्तोषेण सिंहनादम् । आचरन् अकुर्वन्निव । उत्प्रेक्षा ॥

समञ्चितं कञ्चुकिनां जयारवैः

सहायराजन्यजनेन केनचित् ।

अलंकृतं साङ्ग इवाङ्गजः शनै-

रसावयासीदभिषेकमण्डपम् ॥ ३४ ॥

समञ्चितमिति ॥ अर्त्ता अच्युतरायः । केनचित् केनापि । आप्त. इष्टः य. राजन्यजनः सत्कुलजातक्षत्रियलोकः तेन सह । साङ्गः मूर्तिमान् । अङ्गजः मन्मथ इव । कञ्चुकिना सौविदधानां । जयारवैः जयघोषैः । समञ्चित शोभिताम् । अलंकृत परिष्कृतम् । अभिषेकमण्डपम् । शनैः मन्दमन्दम् । अयाशात् यया । 'समञ्चित' इत्यापि पाठः ॥

अनादि नान्दीभिरनर्दि महलै

रराणि वीणाभिरभाणि वेणुभि ।

अरोभि भेरीभिरगर्जि जर्जरै-

रगारि शृङ्गै समकालि काहलै ॥ ३५ ॥

अनादीति ॥ (तदा) नान्दीभि वाद्यविशेषे । अनादि शब्दितम् ।
अत्र सवत्र भावे लृट् । महलै । अनर्दि । नर्द शब्दे । वाणाभि । अ-
राण । वेणुभि वदं । अभाणि भणित शब्दितमित्यर्थे । रणभर्णा
शब्दार्था । भेरीभि हुन्दुभिभि । अरेभि अशब्दि । रैम् शब्दे । जर्जरै
तप्रामर्शवाद्यविशेषे । अगर्जि गर्जितम् । गजशब्दे । शृङ्गै वाद्यविशेषे ।
भगारिशब्दितम् । शृशब्दे । काहलै । समकालि शब्दितम् । क् शब्द
सत्यानयो ॥

कृताभिपेन कृपया पुरा हरे

म एष साध्याज्यपदेऽभ्यपिच्यत ।

अथाभ्युलेशज्यपदेशतो मही

सदाजनि म्विन्नतनुस्तदादरान् ॥ ३६ ॥

कृतेति ॥ हरे विष्णा । कृपया अनुग्रहण । पुरा प्रथमत । कृताभि-
पेक अभिपत्त । ॥ एष अभ्युतराय । साध्याज्यपदे षड्वर्षावस्थाने ।
अभ्यपिच्यत अभिपत्त । तदा पश्याभिवक्ताह । मही भूमि । तस्मिन्
अभ्युतराय आदरान् प्रीने । अथा विधीनां ये अभ्युलेशा जलदणा
तेषां व्यपदेशत व्याजत । म्विन्ना गावश्चमावम्बेद्वनी तनु मूर्ति
यस्यास्तपोत्सा । अर्जनि जाना । सापहृद्योऽप्रेक्षा ॥

समाप्य सर्वा समनन्तरक्रियां
 नृपासनस्थो नृपतिर्निरक्ष्यत ।
 सुमेरुसङ्घीव सुरेन्द्रपादपः

धियः सरोव अतमानुमण्डलः ॥ ४१ ॥

समाप्येति ॥ सर्वा समनन्तरक्रिया समस्तमपि अनन्तरकरणीयम् ।
 समाप्य निर्वर्त्य । नृपासनस्थः सिंहासने स्थितः । नृपतिः अच्युतराजः ।
 सुमेरुसङ्घी मेरुपर्वते स्थितः । सुरेन्द्रपादपः कल्पवृक्ष इव । धित
 अधिष्ठित मानुमण्डल सूर्यविम्ब येन स तादृशः । धियः सरा लक्ष्मीपति-
 नारायण इव । निरक्ष्यत दृष्टः ॥

प्रचालितोऽग्रे परिवारिकाजनै-

नृपस्य नीराजनदीपिकोत्करः ।

दिगन्तरभ्रान्तिमिपात्रटिप्यतो

दधौ प्रतापस्य स पूर्वरङ्गतां ॥ ४२ ॥

प्रचालित इति ॥ (य) नीराजनदीपिकान्ता आरात्रिकदीपिकाना
 उत्कर समूहः । नृपस्य । अग्रे पुरस्तात् । परिवारिकाजनैः । प्रचालित
 भ्रान्तः । सः नीराजनदीपिकोत्करः । दिगन्तरभ्रान्तिमिपात् दिगन्तरेषु
 भ्रमणव्याजेन । नटिष्यत नर्तिस्यत । प्रतापस्य । पूर्वरङ्गता प्राथमिकता
 आरम्भकृत्यतामित्यर्थः । दधौ दधार । 'दिगन्तरे भ्रान्तिमिपात्' इति
 पाठे तु भ्रान्तिमिपात् दिगन्तरे नटिष्यत इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥

अरालकेशीभिरनाटि मेदिनी-

स्वयवरप्रेयसि शोभिते श्रिया ।

बलाहके दर्शितवार्पिकोदये

न किं शिरिन्यो नटन विवृण्वते ॥ ४३ ॥

अरालेति ॥ मेदिन्या भूमे स्वयवरप्रेयसि स्वयवृत्तपत्नी अच्युत
राये । श्रिया राजलक्ष्म्या । शोभिते सति । अराल कुटिल भाक्त्रिमा
नित्यर्ध केश यासा ताभि र्छाभि । अनटि नटितम् । भावे छद् ।
बलाहके मेष । दर्शित वार्पिकादय वर्णकालिकगणित येन तस्मिन्
तयोक्ते सान । शिरिन्य मयूर्यं । नटन नतनम् । न विवृण्वते किं न
कुर्वन्ति मिम् । दृष्टान्तालङ्कार ॥

चिनीतसामन्तविधूतचामर-

द्वयान्वितोऽलक्ष्यत धूर्वह क्षिते ।

सुपारशैलो दृपदाहतिद्विधा-

पनीपतन्नाकधुनीपया इव ॥ ४४ ॥

चिनीतेति ॥ चिनीते विनयतपत्रे सामन्त विधूत वाजित यद्
चामरद्वय तत्र अन्वित युत उभयतश्चामराभ्या र्वाज्यमान इत्यर्थं ।
क्षिते भूमि ॥ धूर्वह भारोद्ग्रह अच्युतराय । दृपसु शिलासु भाङ्ग्या
सपटनेन द्विधापनीपतत् द्विधा त्वभज्ज प्रवहत् नाकधुनीपय मन्नाज्ज
यस्य ग तयोक्ते । सुपारशैल हिमवतपर्वत इव । अलक्ष्यत इव । पनी-
पतदिति पततेर्यद्गुणन्ताच्छता ॥

मनुष्यमो रश्नति तत्तुलश्रमा-

पत्नीनितीवानुजिपृश्रया गतौ ।

अपाङ्गितप्रेहृदभीश्रुवीचिका-

कृतावलम्बैरिव गन्धवारिभिः ।

फराब्जसौवर्णघटापवर्जितै-

स्वमभ्यपिष्वत्तरलेक्षणाजन ॥ ३७ ॥

अपाङ्गितेति ॥ तरलेक्षणाजन स्त्राजन । अपाङ्गितै नेग्रान्तवलनै
प्रेहृता प्रसरता अभीश्रुता कान्तानामेव रज्जुना शीचिदाभि तरले
परम्पराभिरित्यर्थं कृत अवलम्ब धारण येषा तादृशरिव स्थिते ।
कराग्नेषु हस्तारविन्देषु विद्यमाना ये सौवर्णघटा कनकमलशा ते
अपवर्जिते विच्छेदे । गन्धवारिभि सपरिमले जले । त अच्युतरायम् ।
अभ्यपिष्वत् अभिपिषेच ॥

कृताभिषेकस्तुलुवक्षितिक्षिता

कुलाप्रणी कुङ्कुमवारिधारया ।

करीव सिक्तो गिरिघातुनिर्झरै

शशीव सायन्तनसन्ध्ययारुचत् ॥ ३८ ॥

कृतेति ॥ तुलुवक्षितिक्षिता तुलुवमहीपतीनाम् । कुलाप्रणी कुल
श्रेष्ठ अच्युतराय । कुङ्कुमवारिधारया कुङ्कुमसहितसालिलधारया । कृता
भिषेक अभिषिक्त सन् । गिरिघातुनिर्झरै गैरिकघातुष्विन्धे प्रस्रवण
जले । सिक्त । करीगज इव । सायन्तनसन्ध्यया सायकालिकसन्ध्याराधने ।
सिक्त रूपित । शशी चन्द्र इव च । अरुचत् अशोभत । रुच दीप्तौ । 'युद्धपो
लुडि' इति पाक्षिक परस्मैपदे पुषादिद्युतादि—'इति अद् ॥

अलोकि लोके हरिचन्दनोदक

त्रिजृम्भित मण्डपवेदिमाङ्गणे ।

निरीक्ष्य कान्त नृपमाशयादमा-

न्भुवोऽनुरागो यद्विन्द्यतो यथा ॥ ३९ ॥

अलोकीति ॥ लोके जने । मण्डपवेदिमाङ्गणे अभिषेकमण्डपे
विद्यमानाया विवेदिमाया प्रदेशे । त्रिजृम्भित ममुत्तितम् । हरिचन्द
नोदक रक्तचन्दनवत् । कान्त रमणीय अनारम् । नृप अत्युत्तराजम् ।
निरीक्ष्य विलम्ब्य । (स्थिताया) भुव भूमे नायिकाया । अमान्
अनन्तभवन् अमित इत्यर्थ । (अन एव) आशयान् हृदयान् । यद्दि ।
उद्यत निर्गत । अनुराग यथा अनुराग इव । अलोकि दृष्टम् । अनु
रागो रक्तवर्ण इति मप्रदाय ॥

अधारयत्पाण्डुरम्बर क्षिते-

रर्थाश्वर स्नानविधेरनन्तरम् ।

समाप्तवर्षस्नपनो यथा गिरि

शरन्मुखे छत्रनितम्बमम्बुदम् ॥ ४० ॥

अधारयदिति ॥ क्षिते अर्थाश्वर अत्युत्तराज । स्नानविधे अन
न्तरम् । पाण्डुर धवलम् । अम्बर वस्त्रम् । शरन्मुखे सरदारम्भे । समाप्त
अवगत वर्षस्नपन वर्षाकालिकवृष्टिमेव च यस्य म तादृश । गिरि
पर्वत । छत्रनितम्ब आच्छादितकटकप्रणामम् । अम्बरेऽपि विशेषणमिद
मुयोजम् । अम्बुद यथा मेघमिव । आधारयन् धृतवान् ॥

समाप्य सर्वा समनन्तरक्रिया
 नृपासनस्थो नृपतिर्निरैक्ष्यत ।
 सुमेरुसङ्घीव सुरेन्द्रपादप
 श्रिय सखेव श्रितभानुमण्डल ॥ ४१ ॥

समाप्येति ॥ सर्वा समनन्तरक्रिया समस्तमपि अनन्तरकरणीयम् ।
 समाप्य । नक्षत्र । नृपासनस्थ सिंहासन स्थित । नृपति अच्युतराज ।
 सुमेरुसङ्घी मेरुपर्वते विद्यमान । सुरेन्द्रपादप कल्पवृक्ष इव । श्रित
 आधिष्ठित भानुमण्डल सूर्यबिम्ब यत्र स तारुण्य । श्रिय सखा लक्ष्मणापात्
 नारायण इव । निरैक्ष्यत दृष्ट ॥

प्रचालितोऽप्ये परिचारिकाजनै
 नृपस्य नीराजनदीपिकोत्कर ।
 दिगन्तरभ्रान्तिमिषान्नटिष्यतो
 दधौ प्रतापस्य स पूर्वरङ्गता ॥ ४२ ॥

प्रचालित इति ॥ (य) नीराजनदीपिकाना आरात्रिकदीपकाना
 उत्कर समूह । नृपस्य । अत्र पुरस्तात् । परिचारिकाजनै । प्रचालित
 भ्रान्त । ■ नीराजनदीपक इव । दिगन्तरभ्रान्तिमिषात् दिगन्तरपु
 भ्रमणव्यापेन नटिष्यत नतिष्यत । प्रतापस्य । पूर्वरङ्गता प्राथमिकता
 आरम्भकृत्यतामित्यर्थ । दधौ दधार । दिगन्तरे भ्रान्तिमिषात् इति
 पाठे तु भ्रान्तिमिषात् दिगन्तर नाट्यत इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥

अरालकेशीभिरनाटि मेदिनी
 स्वयवरप्रेयसि शोभिते श्रिया ।

बलाहके दर्शितवार्षिकोदये

न किं शिखिन्यो नटनं विवृण्वते ॥ ४३ ॥

अरालेति ॥ मेदिन्या भूमे स्वयवरप्रेयसि स्वयवृतपतौ अच्युत
राये । प्रिया राजलक्ष्म्या । शोभिते सति । अराल कुटिल भात्रमा
निलयं केश वासा तामि स्त्रीभि । अनाटि नटितम् । भावे लुब् ।
बलाहके मेघ । दर्शित वार्षिकोदय वर्षाकालिसर्पति येन तस्मिन्
तथोक्ते सात । शिखिन्य मयूर्य । नटन नर्तनम् । न विवृण्वते किं न
कुर्वन्ति किम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥

विनीतमामन्तविधूतचामर-

द्वयान्वितोऽलक्ष्यत धूर्वह मिते ।

तुपारशैलो दृपदाहतिद्विधा-

पनीपतन्नाकधुनीपया इव ॥ ४४ ॥

विनीतेति ॥ विनीते विनयसर्पेण सामर्ग्ये विधूत वोजित मत्
चामरद्वय तन अन्वित युत उभयतश्चामराभ्या वोज्यमान इत्यर्थे ।
क्षिते भूमे । धूर्वह भारोद्ग्रह अच्युतराय । दृपसु शिलासु भाहत्या
सघट्टनेन द्विधापनीपतत् द्विधा विभज्य प्रवहत् नाकधुनीपय गङ्गाजल
स्य स तथोक्त । तुपारशैल हिमवत्पर्वत इव । अलक्ष्यत दृष्ट । पनी-
पतदिति पततेत्यङ्गुल्यन्ताच्छ्रया ॥

मनुक्रमो रक्षति तत्कुलक्षमा-

पत्नीनितीवानुजिघृक्षया गतौ ।

प्रीति तस्य प्रमृटीकियाया प्रमाशनस्य अहंशा समुचितया । एतद्विशेषणद्व
यमुपमानेऽपि योज्यम् । साम्राज्यपदत्रिया चक्रवर्तित्वस्थानलक्ष्या । व-
दान्य दाता य. पादप. वृक्षः कल्पवृक्ष इत्यर्थ. । वसन्तरुक्ष्मा वसन्त-
त्रियेव । अरुचत् शोभितवान् ।

अकार यन्गेरुमनादिमः पुमान्

सुवर्णरूप सुरसंसदां वशे ।

सुवर्णमेहं स्वयमस्य सेवको

महीसुरेभ्योऽदित मानवेश्वर ॥ ५० ॥

अकारयदिति ॥ यत् यस्मात् । न विद्यते आदिम. यस्मात्स
अनादिम. सर्वादिभूत इत्यर्थ, तादृश पुमान् परमपुरुष श्रीमन्नारायण. ।
सुवर्णरूप स्वर्णमयम् । मेह महामेरुपर्वतम् । सुरसंसदा देववृन्दानाम् ।
वशे अधीनतायाम् । अकार अकरोत् । (तत्) अस्य आदिपुरुषस्य नाराय
णस्य । सेवकः भक्त । मानवेश्वर अच्युतनृपतिः । स्वय आत्मना । महीसु-
रेभ्यः प्राद्वेभ्यः । सुवर्णमेह मेरुपर्वताकार सुवर्णम् । अदित दत्तवान् ॥

फलं यदस्याः पतिसेवया प्रभोः

फणीशपर्यङ्कपदार्चया च यत् ।

विरात्तदासीधिनयेङ्कटाद्रि-
त्यभिर्ययाक्ष्णोरपि दीर्घमायुषि ॥ ५१ ॥

त्यभिर्ययाक्ष्णोरपि दीर्घमायुषि ॥ ५१ ॥

फलमिति ॥ अस्याः वरदाम्बिकायाः । पतिसेवया मर्त्यश्रुपया ।
यत् फलम् । प्रभोः अच्युतराजस्य । फणीशः आदिशेषः पर्यङ्कः खट्वा
यस्य तस्य फणीशपर्यङ्कस्य भगवतो नारायणस्य पदार्चया चरणार-

विन्दार्चनेन । यश्च फलम् । तन् फलम् । चिरान् चिरकालानन्तरम्,
चिरात् चिरशालपर्यन्तमिति पूर्ववाक्यान्वयि वा । अङ्गोः भयनयोः ।
आयुर्ध्याय । दीर्घं मन् । 'चिनवेष्ट्यादिः' इति अभिधायया नाम्ना । आसीत्
अभूत् । भगवत्कृपया दीर्घायुर्दीर्घासुखं चिनवेष्ट्यादिनामा तनयः समुत्पन्न
इति भावः ॥

अनेन राज्ञा चिनवेष्ट्याद्विर-

प्ययोजि लक्ष्मीं युवराजपूर्विकाम् ।

क्षमापत्तौ राज्यरमा सयौवन-

क्रमा च कौमारमसावसूचयन् ॥ ५२ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा अच्युतरात्रेण । चिनवेष्ट्याद्विरपि । युव-
राजपूर्विका युवराजशब्दपूर्विकाम् । लक्ष्मीं सौवराज्यलक्ष्मीम् । अयोजि
योजितः । अर्मा इयम् । राज्यरमा राज्यलक्ष्मीः । क्षमापत्तौ रात्रि
अच्युतरात्रे । सौवनकमेण सौवनाभिष्टया गहिता सयौवनक्रमा परि-
पूर्णेत्यर्थः तादृशी च सती । कौमार कुमारीभाव युवराजगन्ध च ।
असूचयन् न्यवेदयत् प्राप्तवतीति यावन् । यद्वा सयौवनक्रमा युवराज-
गन्धेन सौवनोदयमहिता सती । क्षमापत्तौ चिनवेष्ट्यादिः कौमार
कुमारीभाव कुमारशब्दवाच्यताम् । असूचयत् अचरोत् । युवराजः
कुमार इति व्यपदिश्यते ॥

यथा जयन्तेन पुरन्दरो यथा

नरौपवाहो नल्लूचरेण च ।

अराजद्व्याजमुद्दत्सतां सथा

चिरापुषा भीचिनवेष्ट्यादिणा ॥ ५३ ॥

तमीशसूर्याविव धारिते किम-

प्यराजतामातपवारणे विभो ॥ ४५ ॥

मन्विति ॥ विभो प्रभो अच्युतरायस्य । धारिते धृते । आतपवारणे छत्र । मनुना व्यवस्थापित क्रम राज्यपरिपाठनरीति । तत्कुलक्षमापतीन् तद्वशराजान् । रक्षति । तद्वशराजा मनुकमेण परिपालयन्तीत्यर्थः । इतीव । अन्नवफारो वानयालद्वारे । अनुजिपृक्षया अनुग्रहीतुमिच्छया । आगती । तमीशसूर्यां चन्द्रसूर्याविव । किमपि अनिर्वचनीयतया । अरापता शोभितवती । ' मत्कुलक्षमापतीनतीव ' इति पाठान्तरम् ॥

कलिङ्गभूमे कमिता कलाचिवा

मणीनिबद्धा मगधोऽस्य पाहुकाम् ।

शकाधिपश्चामरमञ्जरीमधा-

त्स्वय कृपाणीमपि सिंहलेश्वर ॥ ४६ ॥

कलिङ्गेति ॥ कलिङ्गभूमि कमिता कलिङ्गाधिप । अस्व अच्युत रायस्य । कलाचिवा पतद्गद् मृगारम् । मगध । मणानिबद्धा रत्नलक्षिताम् । पाहुका उपानहम् । शकाधिप । चामरमञ्जरी स्तवकमदशा पाल्प्यजनम् । सिंहलेश्वर सिंहलाधिपाऽपि । स्वयम् । कृपाणां शत्रुम् । अधात् उवाह ॥

शमामुज काञ्चनपुष्पमप्रत

प्रकीर्य भक्त्या प्रतिपादितोपदा ।

व्यनसिपुर्वशमणि विधोस्त्वर-

विषट्टितान्योन्यकिरीटकोटय ॥ ४७ ॥

क्षमेति ॥ क्षमाभुज राजान । भक्त्या । कश्चनपुण्य हिरण्मयानि
कुमुदानि । अग्रत अग्रे । प्रस्यं अदर्शयं । प्रातर्पादिता उपदा
उपायनानि यैस्तथोपा । त्वरया सभ्रमेण विधत्ता चरित्ता अन्यान्य
किरीटकीटि परस्परमकुटाग्रभाग येषा ते तथोक्ताथ गन्त । विवे
चन्द्रस्य । यशमणि वशरश्म तत्पुल्लेष्ठ अच्युतराजमित्यर्थ । व्यनसिपु
नमन्ति स्म ।

महत्तरे मानवलोकाशासितु

मनोऽनुवृत्ता महिषीपदे तदा ।

वृताभिषेका सलगभित्तीशितु-

वैरात्मजासीद्वरदाम्बिकावधू ॥ ४८ ॥

महत्तर इति । तदा तास्मन् समय । सलगभित्तीशितु सल
गाराजस्य । वरात्मजा श्रेष्ठपुत्री वरलम्भा मुती वा । मानवलोकाशासितु
अच्युतराजस्य । मनस हृदयस्य अनुवृत्ता रुचिता । वरदाम्बिकावधू
वरदाम्बिकावधू । महत्तरे प्रशस्ततरे । महिषीपदे देवी-घसाने ।
वृताभिषेका अभिषिक्ता । आसीत् ॥

प्रसूतसौभाग्यपुषा यशोमिपा-

त्यजानुरागप्रकटीक्रियार्हया ।

स एष साम्राज्यपदश्रियारूच-

द्रसन्तलक्ष्म्येव वदान्यपादपः ॥ ४९ ॥

प्रसूनेति ॥ स एषः अच्युतराज । यशामिपात् कीर्तव्याजन । प्रसू-
रानां कुमुदाना सौभाग्य शोभा पुष्पाति इति तथा । प्रजानां यः अनुराग

यथेति ॥ गता साधूनाम् । अम्यान्मुहत् निर्घ्याजवन्धु अच्युत
 राय । जयन्ते तथाग्रा सुनेन । पुरन्दर इन्द्र । यथा (विराजते) नर
 आपवाह्य वाहन यस्य स नरवाहन कुबेरस्य । नचूवरेण तन्नाम्ना
 पुत्रेण । यथा (विराजत) तथा । चिरायुषा दीघायुषा । श्रीचनवेह्य
 द्विणा स्वसुतेन । अराचत् नमोभत । एतावत्पर्यन्त वंशस्थ प्रायण
 वृत्तम् । वाचरकाचत् इन्द्रयशापि ॥

अभिमतापिकवाणीपञ्चमैरश्वितश्री

रविच घरदमाम्यावीरुदालम्बभूत ।

पतिरचदवन्या प्राप्तसाम्राज्यलक्ष्म्या

शतमलपुरशाली चैत्रलक्ष्म्या यथैव ॥ ५४ ॥

अभिमतेति ॥ अभिमता इष्टा या विक्रवाप्य स्त्रिय तासा पञ्चमै
 मधुरै स्वरै । अत्र पञ्चमशब्दा मधुरस्वरपर । अन्यत्र अभिमताया
 पित्राना कोरिलाना वाणीपञ्चमै पञ्चमस्वरै । 'अभिमतसुतवाणीपञ्चमै
 इति पाठान्तरम् । अश्विता शोभिता श्री समृद्धि यस्य स तथाक्त ।
 अपि च रिच । वरदमाम्या वरदाम्यानाप्री देवा सैव वीरुलता तस्या
 गालम्बभूत । अवन्या पति अच्युतराय । प्राप्ता अधिगता या साम्रा
 ज्यलक्ष्मी चक्रवर्तित्वश्री तथा । शतमलपुरशाली इन्द्रनगरवृक्ष
 बल्पवृक्ष इत्यर्थ । चैत्रलक्ष्म्या यथा चैत्रकालिकश्रियेव वस-तलक्ष्म्येवेत्यर्थ ।
 अरुचत् विललासैव । 'प्राप्तासाम्राज्यलक्ष्म्या' इति पाठान्तरम् । मालिनी
 वृत्तम् ॥

इति तृतीय सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

घासरोऽथ वसुधावलद्विपो

फलभेति महिषीपदे महीम् ।

आदरात्किमभिपेक्षुमाहर

अम्बुवाहमणिजुम्भमाययौ ॥ १ ॥

घासर इति ॥ अथ । वासर दिवस । वसुधावलाद्वप भूमिद्रव्य
अच्युतरायत्त । वसुधा प्रेयसी । इति दृतो । महा भूमम् । महिषापदे
देवीस्थाने । आदरान् प्रीत्या । अभिपेक्षुम् । अम्बुवाह जलपर ताव
मणिजुम्भ गङ्गस्ववितपट तम् । आहरन् आनयन् मन् । आययौ
आगत किम् । उत्प्रेक्षा रूपकं च ॥

शौर्यमान्तसरस्य सनिधी

कल्पितानघनरमहे नृपे ।

मैदिनी पुलकजालमेदुरा

नीपकुङ्कालनिभादभासत ॥ २ ॥

शौर्येति ॥ नृपे अच्युतराये । शौर्यमेव मारुतमन् अति तस्य
सनिधी । कल्पित कृत अनघ मनोहर निष्पापश्च करग्रह विवाह
राजदेयद्रव्यस्वीकारश्च येन तथाभूते सति । मैदिनी भूमि । नीपकुङ्काल
निभात् नीपमुकुलव्याजेन । पुलकजालेन रोमाञ्जसबूहेन मैदुरा ध्याता
सती । अभासत शुभ्रमे । सापहृषोत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च ॥

अस्य कर्तुमभिषेकमङ्गला-

रात्रिकभियमिवावनीभुज ।

प्रावृषाप्यजनि मेघभाजन

प्रस्तुताधिररुचिप्रदीपया ॥ ३ ॥

अस्येति ॥ प्रावृषा वर्षाकालेनापि । स्त्रीलिङ्गात् काचित्स्त्रीत्यपि
गम्यते । अस्य अवनीभुज राज्ञः । अभिषेकमङ्गले कियमाणस्य भारात्रि
षत्य नीराजनाया श्रिय लक्ष्मीम् । कर्तुं आचरितुमिव । मेघ एव भाजन
दीपपात्र तत्र प्रस्तुत प्रकान्त उद्दीपित इति यावत् आचररुचि विद्यु
देव प्रदीप यथा तथा तथोक्तया । अजनि जातम् । भावे लुङ् ॥

पालिता प्रतिनवेन भूभुजा

वारिराशिरशना वसुन्धरा ।

केतकीकुसुमपासुकैतवा

प्राक्तनान्परिजहास पार्थिवान् ॥ ४ ॥

पालितेति ॥ प्रतिनवन नूतनेन । भूभुजा राज्ञः । पालिता रक्षिता
सती । वारिराशिरशना समुद्रमेखला । वसुधरा भूमि । केतकीकुसुम
पासुकैतवात् कैतकधूलिव्याजेन । प्राक्तनान् प्राचीनान् । पार्थिवान् राज्ञः ।
परिजहास परिहसति स्म ॥

वर्षुक् समवलोक्य वारिद

चातकद्विजकुलस्य हृष्यत ।

वाप्पवर्षकृतसेचना नवा-

द्वर्षतोऽजनि पुरा वसुन्धरा ॥ ५ ॥

घर्षुकमिति ॥ वमुन्धरा भूमि । नवात् नूनवान् । वयंत शृष्टे ।
पुरा प्रागेव । घर्षुक वधिष्यन्तम् । वारिद् भेषम् । विलोक्य । हृष्यत
सनुष्यत । चान्द्रद्विजकुलस्य चातकपक्षिममूहस्य । वाष्पवर्षेण आनन्द
वाष्पशृष्टपा कृत मेचन सेक यस्यास्तषोक्ता । अजनि जाता । अत्र वारिद्
द्विजादिपदै मघसन्धा युत्तरायत्राक्षणादिप्रतीते समासोक्तिः अति
दायोक्तिश्च ॥

अभ्रपङ्क्तिरफिरत्पय कणा

भिर्भरोष्मणि निदापत क्षिसौ ।

गर्भिताशनितया तदुद्भव

प्रातुमादरवतीव सौरभम् ॥ ६ ॥

अत्रेति ॥ अभ्रपरकि मेषाकलि, आलिङ्गान् काचिन्नाति च ।
गर्भित अन्त स्थित अक्षनि वज्र यस्यास्तस्या भावन, गर्भणीत्वेन चेति
गम्यते । तदुद्भव भूम्युद्भवम् । सौरभ सुगन्धम् । प्रातु अनुभवितुम् ।
आदरवती सामिलायेव । निदापत प्रीत्येण । निर्भरोष्मणि अधिक्रीण्या
याम् । क्षिसौ भूर्मा । पय कणान् जलशुकरान् । अफिरत् विदिरति
म् । गर्भिन्या मृद्भक्षणमृत्तिकागन्धाप्राणादिक प्रसिद्धमिति तथोत्प्रेक्षा ॥

अभ्यु पीतमवपत्य दुस्तरा-

दम्बरादवितरामपा निधौ ।

प्रापृषा पवनचक्रयोजिता

वारिदा ववमुरश्चितभ्रमा ॥ ७ ॥

अभ्यति ॥ दुस्तरात् तरितुमशक्यान् दुरारोहम् अभ्युपतादिति
यावन् । अम्बरान् आकाशात् । अवपत्य पतित्वा अवश्य च । अपां निधौ

समुद्रे । अतितरां अत्यन्तम् । पीतम् । अम्बु जलम् । (कर्म) वारिदा-
 मेधाः । प्राट्टपा वर्षाकालेन । पवनचक्रेण मण्डलवायुना योजिताः मेलिताः-
 पवनचक्रे राघाते चकाकारयन्त्रे योजिताः स्थापिताश्च । अग्रितः कृतः
 भ्रमः भ्रमणं इतस्ततः संचारश्च येषां तयोक्ताः सन्तः । वधसुः उन्निरास्ति
 स्म । लोकेऽपि वृषादां पतितः पीतजलः पुंस्यः कुल्लालचक्रयन्त्रमारोध्य
 परिभ्रमणेन पीतं जलमुद्रायंत इति स्थितिः । समासोक्तिः ॥

अम्भसार्द्रितमवादयन्नभा-

स्तापयन्हुतवहे तटिन्मये ।

मदलं मदजुषां शिखण्डिनां

ताण्डधानुगुणमध्रमण्डलम् ॥ ८ ॥

अम्भसेति ॥ नभाः वर्षाकालः । 'नभा घ्राणे विसतन्तौ पतद्भे ।
 प्रावृषि धावणे' इति 'ह्रैमः । अम्भसा जलेन । आर्द्रितं आर्द्रकृतम् ।
 अध्रमण्डलं मेघममूहमेव । मदलम् । तटिन्मये विपुसूये । हुतवहे अर्मा ।
 तापयन् विशोभ्य तप्तं कुर्वन् सन् । मदजुषां मत्तानाम् । शिखण्डिना
 मयूराणाम् । ताण्डवस्य नटनस्य अनुगुणं अनुकूलं यथा तथा । अवाद्-
 यत् वादितवान् । रूपकम् ॥

चातकाः सततधारमक्षमाः

पातुमम्बु परिपीडिता मुखे ।

प्राक्समीरक्षिणिलैः पयःकणैः

कुर्वते स्म निजकुक्षिपूरणम् ॥ ९ ॥

चातका इति ॥ चातकाः चातकप्रक्षिणः । मुखे । परिपीडिताः

धारापातेन आस्ता । मनतधार अविच्छिन्नपातम् । अम्यु जलम् ।
पानुम् । अधमा अशक्ता गन्त । प्राक् प्रथमन । ममारेण वायुना
शिधिले लघुकृम्य विगीर्णे । पयकण जलान्द्रुभि । निजपुक्षिपूरण
म्धोदरपूतिम् । कुर्वते म्म अकुर्वन् ॥

वारिदे शरमुचि प्रधाविनी

बाहिनी निविद्यते ॥म वारिधौ ।

राजहृमसदसापि दुद्रुषे

लक्ष्यमस्ति किमु जीवन्त्यजाम् ॥ १० ॥

वारिद् इति ॥ वारिदे मेघे । कस्मिन्न धानुष्क इत्यपि गम्यते ।
शर जल बाण च सुयतीत तस्मिन् शरमुचि सति । 'शरस्तु तेजने
बाणे दध्यमे ना शर जल ।' इति विश्व । बाहिनी नदी सेना च ।
प्रधाविनी वेगवती पलायमाना च सर्ती । वारिधां समुद्रे । निविद्यते म्म
प्रविष्टा निलीना च । राजहृमाना हृमविशेषाणा राजधेष्ठाना च मदमा
संपेनापि । दुद्रुषे पलायितम् । जीवन जल स्वजन्ति विमज्जन्तीति जीव-
नत्यज तेषा जीवनत्यजा जलवर्षिणाम्, जावन प्राणान् स्वजन्ति मति
ममये उपेक्षन्ते इत जावनत्यज धारा तेषा च । किमु । लक्ष्य ध्याज,
शर-प च । अस्ति । नास्थेवेत्यर्थं । श्रेयसकीर्णोऽर्थान्तरन्याम् ॥

अग्रत वृत्तशिरण्डिताण्डवो

भीष्ममेप शुचिमुज्झितै शरैः ।

वध्वयन्वालितजिष्णुकामुको

वासरोऽर्जुनविकाममामदन ॥ ११ ॥

अग्रत इति ॥ पय वामर वर्धादिबम । वलित वकित प्राप्त

जिष्णो इन्द्रस्य वामुक धनु यस्मिन् स तथोक्त । पक्ष बालत जण्डु
जयशाल च कार्युक येन ॥ । अग्रत प्रथमत । कृत शिखण्डिना मयू
राणा ताण्डव नटन येन यस्मिन्वा ॥ । पक्षे अग्रत कृत पुरस्तादवस्था
पित य शिखण्डी तमामा ह्युपदपुत्र तस्य ताण्डव उस्ताह युद्धामि
नयो वा यस्य ॥ तथाक्त । उज्जितै विसृष्टै । शरै जलै यार्णध ।
भीष्म भयकर अत्युग्रमित्यर्थ । द्युधिं प्रीप्सम् । पक्षे, द्युधिं परिशुद्धम् ।
भीष्म भीष्माचार्ये शान्तनुपुत्र पितामहम् । यम्यचन्द्र समयन् पक्षे प्रता
रयन् सन् । अर्जुनाना ककुभाण्यवृक्षाणां विकास पत्रफलादिसमृद्धिम् ।
पक्षे, अर्जुनस्य मध्यमपाण्डवस्य विकास शोभा तत्साम्यमिति यावत् ।
आसदत् प्राप्तवान् । आसीदतेल्लेह् ॥

आन्ध्यमन्तरभितापकन्दली

मश्रु निश्वासितमप्ययोगिनाम् ।

आरच्य विववार वारिदो

धूमपावकजलानिलात्मताम् ॥ १२ ॥

आन्ध्यमिति ॥ वारिद मेष । अयोगिना खरहिणाम् । आन्ध्य
अन्धत्वं कर्तव्यमूर्ता च । अन्त मनसि । अभितापस्य सतापस्य
कन्दरी नवाङ्कुर समूह वा । मश्रु वाष्पम् । निश्वासित निश्वासमाप ।
आरच्य उपास्य । धूमपावकजलानिलात्मता धूमामिजलवायुरूपवम् ।
विववार विवृतवान् । ' धूमश्चोति सल्लिग्मरुता सनिपान च मेष '
इति मेषसंदेशे ॥

क्रीडया दिवि तटित्कृपाणिका

बलिपु व्यतिहतामु वारिदौ ।

विश्रुथा इव विभावसो कणा

शक्रगोपनिकराश्चकाशिरे ॥ १३ ॥

क्रीडयेति ॥ वारिदै । दिवि आकाशे । क्रीडया लीलया । तदित
विद्युत् एव कृपाणिकावप्य लतासदृशा खडा तामु । व्यतिहतासु
परस्पर सघटितासु । मेघेषु विद्युद्भि शस्त्राशस्त्रि कुर्वाणेष्वित्यर्थ । विश्रुथा
विकीर्णा । विभावसो/कणा आमिषणा स्फुलिङ्गा इव । शक्रगोपाना
तन्नाम्ना प्रसिद्धाना कीटविशेषाणा निकरा समूहा । चकाशिरे भान्ति स्म ॥

केचनानिलवशात्करोपला

द्योतलान्तरलिना दिशा मुत्से ।

नासिकाभरणमौक्तिकश्रियो

नाटिका क्षणमिवाललम्बिरे ॥ १४ ॥

केचनेति ॥ अनिलवशात् वायुवेगवशात् । द्योतलात् आकाशप्रदे-
शात् । तरलिता चमलिता विकीर्णा इत्यर्थ । केचन । करोपला
षयोपला करका । दिशा ककुभा वासाश्चन ह्रीणा च । मुत्से अप्रभागे
वदने च । नासिकाभरणमौक्तिकाना नासाभूषणमुष्काफलानां श्रिय
लक्ष्म्या । नाटिकां नटन तादृशमुष्कासादृश्यमित्यर्थ । क्षणमिव क्षण
कालम् । आललम्बिरे आश्रयन्ति स्म । 'मौक्तिकस्रज ' इति पाठान्तरम् ।
निदर्शना उत्प्रेक्षा च ॥

विष्वगम्बुदविधुन्तुदो रुपा

चर्वन्ति स्म रविशर्वरीविटौ ।

पङ्किले किल सशृङ्खलोऽभव-

त्प्राप्तुरान्य इव मारवे पथि ॥ १९ ॥

शश्वदिति ॥ पङ्किले पङ्कभूर्यष्ट । मारवे मरुप्रदेशसम्बन्धिनि । पथि
मागे । सशृङ्खल शृङ्खलासहित इव स्थित शृङ्खलावद्ध इव पङ्कत्
पादाबुद्धत्वं चलितुमशक्त इत्यर्थः । अप्वगमज पथिकसमूहः । वषट
वृष्टे । मरुत वायुना च । (कमेण) शश्वत् सुहुमुहु आर्द्रित आर्द्रीकृत
विशोषित च अम्बर बल्ल यस्य ॥ तादृश सन् । प्राप्त राज्य य स
तादृश इव । अभवत् । निर्जलप्रदेशमार्गे पङ्कक्षमस्य जलस्य दशन
राज्यप्राप्तिरिव पन्थाना सुखाकरमभूदिति भावः ॥

तिर्यगानतगल विषाणयो-

र्वीर्णवृष्टि धृतरौमविक्रियम् ।

पार्श्वदेशपरिलीनतर्णक

गोकुल निखिलमैक्ष्यताकुलम् ॥ २० ॥

तिर्यगिति ॥ निखिल गोकुल समस्तोऽपि गवा समूहः । तिर्यक
तिरथान यथा तथा आनत वक्रित गल कण्ठप्रदेश यस्य तत् । विषा
णयो शृङ्खयो । दीर्णा तत्र पतनेन विशकलिता वृष्टि धाराक्षर्य येन
तत् । धृता रोमविक्रिया रोमविकार यन तत् । पार्श्वदेशे पार्श्वभाग परि
लीना सलमा तर्णका वत्सा यस्य तत् तादृश च सत् । आकुल विदल
सोपद्रवमित्यर्थः । ऐक्ष्यत दृष्टम् । स्वभावोक्तिः ॥

हेदसिक्तमिव वर्षसेचना-

त्किच कोमलस्युर गवा कुलम् ।

संकुचत्तनु समग्रकम्पनं

तर्णकानधिवनं तदन्वगान् ॥ २१ ॥

ह्रेदेति ॥ वर्षसंचनात् शट्टिसेकात्, इद सर्वत्र हेतु । ह्रेदेन धनूना
वाःसल्यपूर्वकजिह्वालेहभनितार्द्रतया लालाजलेन वा सिक्त आर्द्रितमिव ।
किं च । कोमला मृदव शुरा शफानि यस्य तत् । सकुचन्ती अर्ण्या
भवन्ती तनु शरीर यस्य तत् । समग्र अधिक कम्पन वेपथु यस्य
तत् सादृशम् । तत् । गवा कुल गोसमूह । अधिवन वनं । तर्ण
कान् वत्सान् । अन्वगान् अनुचकार । तर्णकधर्माणा ह्रेदसिक्त-वादी
नामग्रापि विद्यमानम्बाद्रोकुल तर्णकगदशमभूदिति भाव ॥

भानुमम्बुधरबन्धनालये

तापिन विरचयस्तपास्त्रयः ।

अस्य भूरिवसुभागसौ पुरे-

त्यञ्जिनी ध्रुवममजयजले ॥ २२ ॥

भानुमिति ॥ तपास्त्रय वर्षाकाल । तापयतीति तापा त तापिन
सन्तापकरम् । भानु सूर्यम् । अम्बुधर मेघ एव बन्धनालय कारागृह
तस्मिन् । विरचयन् कुर्वन् सन् । असाँ अञ्जिना । पुरा पूर्वम् । अस्य
सूर्यस्य । वसून् किरणान् वसूनि धनानि च भजतीति वसुमाक । इति
एव मत्वेव । अञ्जिनी पार्श्वनाम् । जले । अमजयन् मजयामास ॥

अम्बुदा न परमश्वितारवा-

स्तद्भवानि तटिनीजलान्यपि ।

शक्रगोपकरकोपलच्छला-

स्सृजणा स विचकार तत्त्वणान् ॥ १५ ॥

विष्वगिति ॥ विष्वद् सर्वतोव्यापी अम्बुद मेघ एव विद्युत्तुद राहु ।
 एषा कोपेन । रवि सूर्यं सर्वराविः निशानाग्रश्चन्द्र एतौ । चर्वति
 स्म चर्वितवान् । स अम्बुदविद्युत्तुद । शक्रगोपकरकोपलच्छलात् शक्र
 गोपाना सर्पापलाना च व्याजेन । तत्त्वणान् क्रमेण सूर्यचन्द्रजवान् ।
 सृजणा ओष्ठग्रान्तेन । विचकार विकिरति स्म । विष्वगिति क्रियाविशेषण
 वा । सापहृद्योत्प्रेक्षा ॥

अम्बराभिपतितै करोपलै-

राहतिव्यतिकरस्प्रशोऽवने ।

शक्रगोपवपुषा समन्ततो

विश्लथ क्षतजविप्रुषा चय ॥ १६ ॥

अम्बराविति ॥ अम्बरात् आकाशात् । निपाततै । करोपलै ।
 करकाभि । आहत प्रहारस्व व्यतिकर सबन्ध स्पृशति भजतीति तस्या ।
 अवने भूमे । क्षतजविप्रुषा रक्तबिन्दूनाम् । चय समूह । शक्रगोप
 वपुषा शक्रगोपशरीरेण तद्याजेनेत्यथ । विश्लथ विकीर्ण प्रसृत
 इत्यथ ॥

अट्टिजनीग्रणयिना हिमद्युते-

रन्वकारि न पर निरूप्यता ।

अल्पदृश्यवपुषा पयोमुचा-

मावलीप्वपि च तत्कलात्मता ॥ १७ ॥

अभिजनीति ॥ अभिजनीप्रणयिना मूर्खेष । हिमगुते चन्द्रस्य ।
 अनल्पता पर औष्ण्याभावमात्रम् । न अन्वकारि न अनुग्रहतम् । किंतु
 पयोमुचा मेघानाम् । आवलीषु पङ्क्तिषु । अन्यदृश्य निचिदृश्य वपु
 स्वरूप येन तन तद्योक्तन । आरूपनीप्रणयिना । तत्कला मता चन्द्रकला
 रूपतापि च । अन्वकारि अनुग्रहा ।

फेनश्चुकजुपो विपोत्किर

प्रस्तुतोर्मिपवमानकृत्क्रिया ।

आपगा फणधरा इवाध्वगा-

न्कुर्वते स्म पथि कुण्ठितश्रमान् ॥ १८ ॥

फेनेति ॥ फना डिण्डीरा कञ्चुका निर्मोका इव फनकञ्चुका
 शान् जुपन्ते प्रान्नुवर्तीति सादृशा । पक्षे फेनानिव कञ्चुकान् जुपन्त इति
 तथा । विप जल उक्किरन्ति प्रवाहयन्तीति तथा । पक्षे विप गरल
 उक्किरन्ति धमन्तीति तथा । ऊर्मिपवमाना तरङ्गवाता कृत्क्रिया
 कृत्कारा इव ऊर्मिपवमानकृत् क्रिया प्रस्तुता प्रवान्ता ऊर्मिपवमानकृत्क्रि
 या याभिस्तान्तधीका । पक्ष प्रस्तुता ऊर्मिपवमानकृत् कृत्क्रिया यैस्ते ।
 आपगा नद्य । फणधरा मर्षा इव । अध्वगान् पान्थान् । कुण्ठित
 विद्रित श्रम गमन गमनश्रमो वा येषा सादृशान् । कुर्वते स्म अकुर्वत ।
 मध्येपथ नदीना प्रवहनात्तदुद्दुनासमर्षा पथिका आमभ्रिति भाव ।
 प्रयाणकाले मध्येमार्गे मर्षदर्शन दुर्निमित्तमिति तदा प्रधान न कियत
 इति लाकाचार ॥

दश्वदार्द्रितविशोपिताम्वरो

उर्षतोऽपि भरतोऽध्वगप्रज ।

पङ्किले किल सशृङ्खलोऽभव-

त्प्राप्तराज्य इव मारुचे पथि ॥ १९ ॥

शम्भुदिति ॥ पङ्किले पट्टभूयिष्ठं । मारुचे महप्रदेशसम्बन्धिनि । पथि मार्गे । सशृङ्खल शृङ्खलासहित इव स्थित शृङ्खलावद्ध इव पङ्काल पादानुद्धृत्य चलितुमशक इत्यर्थ । अप्वगमज पथिकसमूह । वर्षत वृष्ट । मरुत वायुना च । (ऋमेण) शम्भुत् मुहुमुहु आर्द्रित आर्द्रकृत विशोर्षित च अम्बर वस्त्र यस्य स तादृश सन् । प्राप्त राज्य य स तादृश इव । अभवत् । निर्जलप्रदेशमार्गे पङ्कक्षमस्य जलस्य दर्शन राज्यप्राप्तिरिव पन्थाना सुखाकरमभूदिति भाव ॥

तिर्यगानतगल विषाणयो-

दीर्णवृष्टि धृतरौमधिक्रियम् ।

पार्श्वदेशपरिलीनतर्णक

गोकुल निखिलमैक्ष्यताकुलम् ॥ २० ॥

तिर्यगिति ॥ निखिल गोकुल समस्तोऽपि गवा समूह । तिर्यक् तिरश्चान मथा तथा आगत वक्रित गल कण्ठप्रदेश यस्य तत् । विषा णया शृङ्गयो । दीर्णा तत्र पतनेन विशकलिता वृष्टि धारावर्ष येन तत् । धृता रौमविक्रिया रौमविकार येन तत् । पार्श्वदेशे पार्श्वभागे परिलाना सलमा तर्णका वत्सा यस्य तत् तादृश च सन् । आकुल विद्वल सोपद्रवमित्यर्थ । एक्ष्यत दृष्टम् । स्वभावोक्ति ॥

कुदसिक्तमिव वर्षसेचना-

त्किच कोमलसुर गवा कुलम् ।

संकुचत्तनु समग्रकम्पन

तर्णकान्तधिवनं तदन्वगान् ॥ २१ ॥

क्लेशेति ॥ वर्षसेवनात् शृष्टिसेवनात्, इदं सर्वत्र हेतु । क्लेशेन धनूना
वात्सल्यपूर्वकजिह्वालेहनजनितार्द्रतया लालाजलेन वा सिक्त आद्रितमिव ।
रिं च । कोमला मृदव सुरा शपानि यस्य तत् । संकुचन्ती अर्ली
भवन्ती तनु शरीर यस्य तत् । समग्र अधिक कम्पन वेपथु यस्य
तत् तादृशम् । तत् । गवा कुल गोसमूह । अधिवन वने । तर्ण
कान् वत्सान् । अन्वगान् अनुचचार । तर्णकधर्माणां क्लेशसिक्तवार्दा
नामत्रापि विद्यमानस्वाद्रोकुल तर्णकमदृशमभूदिति भाव ॥

भानुमम्बुधरबन्धनालये

तापिन विरचयस्तपात्यय ।

अस्य भूरिवसुभागसौ पुरे-

त्यग्निर्ना ध्रुवममज्जयज्जले ॥ २२ ॥

भानुमिति ॥ तपात्यय वर्षाकाल । तापवर्तीति तापी । त तापिन
सन्तापकरम् । भानु सूर्यम् । अम्बुधर मेघ एव बन्धनालय कारागृह
तामिन् । विरचयन् कुर्वन् सन् । भसौ अग्निर्ना । पुरा पूर्वम् । अस्य
सूर्यस्य । वसून् किरणान् वसूनि धनानि च भजतीति वसुभाक् । दात
एव मत्वेव । अग्निर्ना पश्चिर्नाम् । जले । अमज्जयन् यज्जयामास ॥

अम्बुदा न परमश्वितारवा-

सद्भवानि तदिनीजलान्यपि ।

सेहिरे न तरणेर्विजृम्भण

कार्यकारणमिदा कथ भवेत् ॥ २३ ॥

अम्बुदा इति ॥ आद्यत कृत आरव गर्जित वैस्त तादृशा । अम्बु
दा पर मया उच्यते । तरण सूयत्य । विजृम्भण प्रकाशम् । न सेहिरे न
सावयत । इति न । इति तु आद्यतारवाण । तद्भवानि मैषभवानि ।
तन्निजगानि मदीजगन्मपि । तरण मौशवा । विजृम्भण गमना
गमनरूपम् । न सेहिरे जलवगातषयन नदापु नौवाना प्रवाये दुष्कर
मपुन इत्यथ । तद्व समययत्— वायात् । कार्यकारणया भिन्ना भेद ।
कथ भवेत् न भवदवत्यथ । तुल्ययोगिता श्लेष अर्थान्तरन्या
सश्च ॥

विद्युत्तामिव विजृम्भणासह

शास्त्रिणोऽपि शयनीयपत्न्या ।

आतनोदधिषयोधि गाहन

पामरेषु फणभुत्सु का कथा ॥ २४ ॥

विद्युत्तामिति ॥ शास्त्रिण त्वण्णा । शयनाशयप्रग तल्पभूत सप
अ शोषाऽपीत्यथ । त्वयता तादृशाम् । विजृम्भणासह त्वलसन सौद्रुम
समय इव । अधिषयोधि समुद्र । गाहन मञ्जनम् । आतनात् चकार ।
पामरेषु प्राकृतेषु । फणभुत्सु सर्वेषु विषय । का कथा जलावगाहनविषय
कि पुनवक्तव्यमित्यथ । उत्प्रेक्षा काव्याधापत्तिश्च ॥

कामिनीनिवहमानविग्रह

काटमान्निवपहायितो मह ।

प्राद्रवत्प्रकटमम्बुभृद्धट

किं विभिद्य भुवि कीर्णजम्बरम् ॥ २५ ॥

क्रामिनीति ॥ रामिनामरहस्य युवतीसमूहस्य य मान इत्याकृत
कोप तस्य स एव वा इवग्रह यस्य स तथोक्त युवतीना प्रणयकाप-
स्वरूप इत्यर्थ । प्रह १पशाच । काल वर्षाकाल एव मास्त्रिन तेन
पलायित प्रक्षारित सन् । अम्बुभृद्ध मेघमय जलपूर्ण घटम् । भुवि
भूमौ । कीर्ण प्रसृत जम्बर जल यस्मिन् उमणि तद्यथा तथा । विभिद्य
विपाद्य । प्रकट मुख्यकम् । प्राद्रवन् पलायामास किम् । नास्त्रिनण
पश्यायमाना पिशाचा भयानपनाय अम्बुघट पाटयन्तीति स्थिति । यद्वा
तादृशा पिशाचा दुश्चेष्टया मन्त्रपूत जलघट पाटयन्तीति स्थिति ।
सबधा वर्षाकाल मेघेषु वर्षत्सु मानिनीना मान स्वयमेव गल्पित इति
सात्पर्यम् । रूपक उत्प्रेक्षा च ॥

पङ्किला न पदवी पर नृणा

योसदामपि बभूव दुर्दिने ।

अन्तरा जलकणैरणूपमै-

राद्रिते रजसि नीपनि सृते ॥ २६ ॥

पङ्किलेति ॥ दुर्दिने मेघच्छत्रे दिने वर्षाकाल इत्यर्थ । नृणा मनु-
ष्याणाम् । पदवी पर मार्ग केवलम् । पङ्किला पङ्कवती । न बभूव ना
सीत् । किंतु, योसदां देवानामपि । पदवी मार्ग आकाशपथ इत्यर्थ ।
नीपेभ्य कदम्बवृक्षेभ्य नि सृते निर्गत्य ऊर्ध्वे गते । रजसि परागे ।
अणूपमै परमाणुतुल्यै । जलकणै जलभिन्दुभि । अन्तरा मध्ये । आ-
द्रिते आर्द्राकृते कर्दमित इत्यर्थ । पङ्किला । बभूव । अतिशयोक्तिः ॥

शाम्यदुच्छ्रितपयोधरश्रिया

संकुचत्कुटजदन्तसपटा ।

प्रापृषा गलितभूरिवर्षया

प्रत्यपद्यत घनस्वरात्यय ॥ २७ ॥

शाम्यदिति ॥ शाम्यन्ती क्षम प्राप्ता उच्छ्रिताना उर्ध्वस्थिताना
पयोधराणा मेघाना थी सपात् यस्यास्तया ताड्या । तथा शाम्यन्ती
उच्छ्रितयो उत्तुङ्गयो पयोधरयो स्तनयो थी शोभा यस्यास्तया च ।
सङ्कुचन्ती विरलीभवन्ती कुटजदन्ताना विरिमलिकानिकुञ्जाना सपत्
समृद्धि यस्या तथा । तथा सङ्कुचन्ती विरला विगलितेति यावत्
कुटजदन्ताना कुटजकुसुमसदृशाना दृशनाना सपत् यस्यास्तया । यद्वा
सङ्कुचन्ती कुटजानि गिरिमलिकाकुसुमभ्येव दन्ता तेषा सपत् यस्या
तथेति व्याख्येयम् । 'दन्तोऽद्रिकटक कुञ्जे दशने' इति मोदनी । गलित
गत भूरि अधिक वर्षे षष्ठि यस्यास्तया । तथा गलित भूरिवर्ष
स्वर्णवर्षे यस्या सा तथोक्ता तथा । 'भूरि स्वर्णे प्रचुरे च इति हैम ।
प्रापृषा वर्षाकालेन, सुसपन्नपूर्वया रूपवत्या साप्रत निस्वया दृढया क्या
चन स्त्रियेव्यति गम्यते । घनाना मेघाना स्वरस्य गर्जितस्य अत्यय
अभाव । घन धनरूपादिमन्त्रेण गम्भीर साहकार इत्यर्थं तारश
य स्वर तस्य आयय अभावश्च । प्रत्यपद्यत प्रतिपन्न । समासोक्ति ॥

श्वेतमानतटिदालि सकुच-

च्छातमन्यवञ्जरासवासनम् ।

निम्नभूमिषु निष्ठीननिर्झर

निर्मरन्दरसनीपकोरकम् ॥ २८ ॥

श्वेतमानेति ॥ इत पर पद्यत्रयमेकान्वयम् । एतादृश दिन ऐक्षी-
त्यन्वय । श्वेतमाना धवलीभवन्ती तटिदालि विद्युत्पुत्र यस्मिस्तत् ।
सकुचन्ती विग्लीभवन्ती शातमन्यवस्य शतमन्युसबन्धिन गिन्द्रस्य
शारासभ्य कार्मुकभ्य वासना मस्कार ज्ञान वा यस्मिस्तत् । निम्नभूमिषु
नीचप्रदेशेषु । निर्गना प्रवहन्त निर्गरा विरिन्ध प्रवाहा इति यावत्
यस्मिस्तत् । निर्मन्दरसा मकरन्दशून्या नीपकोरका कदम्बमुकुला
यस्मिस्तत् तद्योक्तम् ॥

विप्रकर्षघनसंक्रमं सरि-

व्यज्यमानसिकताविजृम्भणम् ।

निस्वताश्रयनिषद्वरोक्षयं

नृत्तफेलिविरमच्छिराबलम् ॥ ५९ ॥

विप्रकर्षेति ॥ विप्रकर्षं विरल धनानां मेधाना सक्रम सबन्ध
यस्मिस्तत् । सरिद्रि नदीभि व्यज्यमान प्रकाश्यमान सिकताना बालु
कानां विजृम्भण विलास यस्मिस्तत् । यद्वा सरिस्तु व्यज्यमान स्वय-
मेवाभिव्यक्तीभवत् सिक्ताविजृम्भण यस्मिन् तत् । निस्वताश्रय दारि
द्र्याश्रय प्रक्षीण इति यावत् तादृश निषद्वरस्य पट्टस्य उच्चय स्ताम
यस्मिस्तत् । नृत्तकेले नर्तनलीलायां विरमन्त शिखाबला मयूरा
यस्मिस्तत् ॥

वारिराशिशयनादुदाचितुं

व्याञ्जिताङ्गबलनेन्दिरासखम् ।

ऐक्षि तद्दिनममुत्तसंशयं

हसपालिभिरपाङ्गिताम्बरम् ॥ ३० ॥

यारीति ॥ वारिरशौ ममुदे अयनात् । उदाधनु उरुधतुम् ।
 म्यपित कृत अङ्गवलन अङ्गपरिवतन यन रा म्यपिताइवउन ताश
 श्दरासल नारायण यस्मिस्तन् । वषावमानानतर शरदि शाङ्गपाण
 रुदभिशयनादुलिष्ठतीखागम हसपालिभि हसपद्मिभि । अपाङ्गत
 कनाक्षित अम्बर आकाश यस्मिस्तन् । असुक्त यगत सशय वर्षाकालस
 दह यस्य तत् वषाकालाच्चिह्नाना तन्नापि त्रिभिदनुवर्तनादात भाव ।
 तत् । दिनम् एकैष्टम् ॥

पदपदा पदसमपणासहे

प्राक्तने दलचये परिरुथे ।

कम्पवत्तनु कदम्बसन्तते

कर्णिकोपरि कथचिदासत ॥ ३१ ॥

पदपदा इति ॥ पदपदा अङ्गा । पदसमपणासहे नरणानक्षप
 साङ्गिमक्षम । कदम्बसतत नीपकुमुमसमूहस्य । प्राक्तन प्राचीन । दल
 चय पत्रसमूह । परिरुथ च्युत सात । कर्णिकापार बीजफाश्या उपरिभाग ।
 कम्पवती वषमाना तनु शरीर यास्मन्कमणि तद्यथा तथा । कथाचत्
 प्रयासन । आसत आतष्ठन् ।

प्राक्तनेऽपि कुटजे पयोरुहा

मङ्कुरेऽप्यनुपलब्धशीघ्रव ।

मारदैवतमुदे मधुव्रता

निश्चयान्निरक्षनवत दधु ॥ ३२ ॥

प्राक्तन इति ॥ मधुव्रता अङ्गा । प्राक्तने पुरातने जीर्ण इत्यथ ।
 कुटज कुटजकुमुमऽपि । पयोरुहा वषानाम् । मङ्कुरेऽपि, अथ समुत्प

श्रेषु बालेषु पद्मेष्वित्यर्थः । अनुपलब्ध अप्राप्त शीघ्रं पुष्पासव यैस्ते
तथोक्ता गन्तः । मारुदेवतमुदे मन्मथदेवतामतांपायः । निश्चयात्
दास्यन् । निरञ्जनव्रत निराहारनियमम् । दधु धारयन्ति स्म आच-
रन्ति स्मेवेत्यर्थः ।

पालितारिखलभुवान्मुवर्षत

प्राष्टपाजनि जनैः प्रशान्तया ।

पाण्डुराम्बुदपरम्परानिभा-

द्भासते स्म दिवि तद्यशोभर ॥ ३३ ॥

पालितेति ॥ अम्बुवर्षत ऋत्विगे । पालिता पापिता आरुला-
ममस्ता भू भूमि यया तथा । प्राष्टपा वर्षाकालेन । जनैः मन्दम् ।
प्रशान्तया क्षम गतया । अजनि जातम् । तस्या प्राष्टप यशोभर
कर्तिभारः । पाण्डुराणा धवगना अम्बुदाना मेघाना परम्परानिभात्
पङ्क्तिव्याजनः । दिवि आकाशे स्वर्ग च । भासते म्य शुशुभे । स्वमा
सोक्तिः सापहवोत्प्रेक्षा च ॥

आस्तिकस्तदनु हृत्कश्रिया

नास्तिक कुटजनीपसम्पदाम् ।

प्रादुरास विधुमानुमत्त्रिषा

प्रत्यवायविगमो घनात्ययः ॥ ३४ ॥

आस्तिक इति ॥ तदनु वर्षाकालानन्तरम् । हृत्कश्रिया रक्तकडार-
लक्ष्मीणाम् । आस्तिक अनुकूलः । कुटजाना नीपाना च मपदा समृद्धी-
नाम् । नास्तिक अननुकूलः । विधो चन्द्रस्य मानुमतः सूर्यस्य च त्रिषा

भामाम् । प्रत्यवायस्त निष्प्रकाशत्वरूपस्य पापस्य विषम अभाव निव
 संक इति यावत् । घनालय शरत्काल । प्रादुरास आविर्भूत । अस्ति
 परलोक शत नास्ति परलोक इति मतिरस्येति विग्रहे क्रमेण निष्प्रभ्रां भा
 स्तिवनास्तिरशब्दौ प्रकृत सगुणत्वनिर्गुणत्वद्वारा अनुकूतननुकूलपरी ॥

पाथस समुदयन्प्रशुष्यत

पद्मगर्भपरिलीनपट्पद् ।

दृष्टगाध इव दर्शयन् शये

फर्दम कमलिनीगणो बभौ ॥ ३५ ॥

पाथस इति ॥ प्रशुष्यत क्षाणता गच्छत । पाथस जलात् ।
 समुदयन् समुद्रच्छन् । पद्मगर्भे पद्मभ्य परिलीना निर्गना पट्पदा
 भ्रमरा यस्य स तादृश । कमलिनीगण पद्मिनीसमूह । गाध निम्नता
 स दृष्ट यन् स तथोक्त इव । शये स्वशय्यास्थानभूत साललाशय हस्ते
 च । फर्दम पद्मम् । दर्शयन् सन् । बभौ भाति स्म । लोभ हि नद्यादिषु
 मज्जन् पुरुष अधस्तलदशनप्रत्यापनाय करे कदममादाय उदका
 दुग्मज्जतीति तथात्रोत्प्रक्षितम् ॥

कुण्ठितेषु कुटजादिषु स्मर

कोरकेष्वयुतभेदनादिव ।

आददे पुनरदोज्यथाकृते

हल्लकाम्बुजमुस्ताञ्जिलीमुस्तान् ॥ ३६ ॥

कुण्ठितेष्विति ॥ स्मर मन्मथ । कुटजादिषु कुटजकारकप्रभृतिषु ।
 कोरकेषु कुञ्जलषु । अयुताना विरहिणा दशसहस्राणा च भेदनात्

पाटनादिव । दृष्टिनेषु निर्वायेषु मन्मु । पुनः । अद्रोम्यथाकृते अर्माया
अयुताना दुस्वनिमित्तम् । ह्यक रक्षकदार अम्बुज पद्म मुख प्रदान
भूतं मेपा तान् तयोक्तान् । शिलासुवान् यागान् । आददे स्वीकृतवान् ॥

विद्युतामित्र वियोगविह्वलाः

क्वापि मौनभरिताः क्रमात्कृशाः ।

पारणेऽपि पयसः पराद्भुग्वाः

पाण्डिमानमवहन्पयोमुचः ॥ ३७ ॥

विद्युतामिति ॥ पयोमुच मेपा । विद्युता तद्विता नायिकानाम् ।
वियोगेन विरहेण विक्रया विह्वला इव । क्वापि कुत्रचित् । (स्थिता)
मौनेन कृष्णामौनेन भरिता पूर्णा मौनावलम्बिन इत्यर्थः । क्रमान् । कृशाः
काश्यमापन्ना । पयस जलम् । पारणे शानेऽपि । पराद्भुग्वा विभुग्वा
मन्त । पाण्डिमान पारत्यम् । अवहन् आश्रयन् । समानोक्तिः
उन्प्रेक्ष्य श ॥

पद्मगेन्द्रशयनान्तरे परः

पूरुषः समजनिष्ट बोधमान ।

इत्यसंशयमपां निधिं द्विया

नाश्रयन्नवनवा नदीप्रिया ॥ ३८ ॥

पद्मगेति ॥ पद्मगेन्द्रशयनान्तरे आदिशेषस्यशब्दामध्ये । परः पूरुषः
परमपुरुषो नारायणः । बोधवान् प्रबुद्धः । समजनिष्ट मजान । इति ।
द्विया लज्जया । नवनवा नूतना । नद्य एव प्रिया प्रियम् । अपा निधि
भर्तार ममुद्रम् । न आश्रयन् न आश्रयन्ति म्य । अशय प्रुषम् ॥

शान्तिमेयुपि पुर समीरणे
 कर्दमेऽपि करकोपलै सह ।
 शारदागमसमञ्चित कुतोऽ
 प्यस्त्रलङ्घतिरभूद्रथो विधे ॥ ३९ ॥

शान्तिमिति ॥ पुर समीरणे पौरस्त्ववात प्रातकूलवात च ।
 कदम पङ्कऽपि । करकोपलै करकोपलै सह । शान्ति शान्ति । एयुपि
 प्राप्तवति सात । विधे प्रज्ञा । रथ स्य दनभूत हस हसा इत्यथ
 रथ अवयवश्च मुखमित्यथ । रथ पुमानवयव स्य दन इति मदिनी ।
 शारदा शरत्सवधी य आगम आगमन तन ममाद्यत शान्ति
 शारदाया सरस्वत्या आगमन समाद्यत च । कुतोऽपि कस्मादाप कुना
 पात ना अस्त्रलङ्घती अप्रतिहता गात गगन यस्य स तथाक्त ।
 अभूत् । कर्मस्य भाव हि रथस्य वातनिरङ्कुशति तथा वर्णितम् । शरदा
 रम्भात् हसा मानसाङ्घिनगता इति ताप्यम् ॥

पालनाय परिवद्धकङ्कणे
 प्वन्दुदेषु कृशतामपोहितुम् ।
 अक्षमा इव भृश नमन्मुखा
 शालय कणिशसभृता चभु ॥ ४० ॥

पालनायेति ॥ कणिशे मस्यमञ्जरीभि समृता पूणा । शालय
 कर्मा । पालनाय स्वपापनाय । परिवद्ध । नवसू कङ्कण प्रतिसर । ल
 । वदुध यैस्तपु । कमिति मात्तगव्यय । चलाथकम् । अम्भुऽपु मधेपु ।
 कृशता का यम् । अपाहितु अपनतुम् । अक्षमा अशक्ता इव । भृश

अत्यन्तम् । नमन् लवानन मुख वदन अप्रभागध येषां ते तपोक्षा ।
बभु भान्ति स्म । उत्प्रेक्षा ॥

सचलच्छुफरलोचना स्खल-

षट्प्रमा नववधूजना इव ।

अभ्युधिं पतिमशिश्रियञ्छुनै-

रापगा प्रमितनीपदीपिका ॥ ४१ ॥

संचलदिति ॥ सचलन्त तरंग क्षपरा मीना लोचनानीय
याना तास्तथापि । अन्यत्र सचलन्ति क्षरवस्थितानि लोचनानि
यामा ता । स्वप्न चक्षुम यमन यामा तास्तपोक्षा । आपमा
नद्य । नववधूजना सुग्धा इव । शर्मितानि निवृत्तानि नीपानि कन्द्य
कुममानि दीपिका इव याभिस्ता । पथे शमिता नीपानीव दीपिका
याभिन्ना । पतिं भर्तारम् । अभ्युधि समुद्रम् । शनै मन्दमन्दम् । अशि
धियन् आधयन्ति स्म ॥

पेक्ष्यैर्मणिभिरन्तिकन्युतै

पादयश्चपरिघूर्णितोज्ज्वै ।

पदिण कलमत पलायय

न्यस्तवेजतति शालिगोपिका ॥ ४२ ॥

पेक्ष्यैरिति ॥ शालिगोपिका कलमरक्षणपरा क्षिय । अन्तिके
मर्मापे न्युतै विकीर्णै । पादयश्चपरिघूर्णितोज्ज्वै पादयश्चमाराण्य
प्रमितैरन तर विक्षिप्तैश्च । पेक्ष्यै इत्युपमैव । मणिभि रक्षे मांस्तिरु
रित्यर्थ । पादय पक्षिण । (कम, कम्मत कम्मेभ्य । द्यस्ता धावन

सम्प्रमण विगलितवन्धा वेशतति वेशसमूह यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा । पलाययन् धावयामासु । उदात्तम् ॥

कुण्ठितोर्मिभरशृङ्गमापगा

शूलदेशदलनाद्वरसिपु ।

उन्मदान्युरगभीरनिस्वन

तत्पुनर्युपकुलानि तेनिरे ॥ ४३ ॥

कुण्ठितेति ॥ आपगा नद्य । कुण्ठितामि भ्रमरानि ऊर्मिभरा तर-
ङ्गपङ्क्तय एव शृङ्गाणि विपाणानि यास्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । शूल
देशदलनात् तीरप्रदेशपातनात् । वरसिपु विरता । विपूर्वाद्रमतेर्लुक् ।
तत् पुन शूलवशादलन तु । उन्मदानि मत्तानि । शृपकुण्ठाणि वृषभगणा ।
उर समधिक गभीर गम्भारथ निस्वन शब्द यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
तथा । तेनिरे अकुर्वन् ॥

आत्तहर्षमनुधावित गरा

मण्डलेन शनकैर्महोवसा ।

तूर्णमुन्नमितकर्णबालक

तर्णका यवल्लिरे तदग्रत ॥ ४४ ॥

धात्तेति ॥ महत् र्षान ऊध आर्षान यस्थ तेन । गदा धेनूनाम् ।
मण्डलेन समूहेन । शनकै ऊधोभारान्मन्दमन्दम् । आत्त स्वाकृते हर्ष
यस्मिन्कर्मणि तत् सहर्षमित्यर्थ । अनुधावित पश्चाद्गतम् । तर्णका
वत्सास्तु । तदग्रत तासा धेनूना पुरोभागे । उन्नमिता उत्क्षिप्ता वणा
श्रोत्राणि वाग्वा पुच्छानि च यास्मिन्कर्मणि तद्यथा । तूर्णं सवेगम् । यव
लिरे वल्गन्ति स्म । स्वभावोक्ति ॥

हसलोकमवकल्प्य दित्ते-

प्लासचङ्क्रमणमम्बुदात्यय ।

विश्वदिग्जयविनिर्गमे व्यधा-

द्राजहंसमपि रज्यदाशयम् ॥ ४५ ॥

हंसेति ॥ अम्बुदात्यय शरत्काल । दिक्तदेषु दिगन्तेषु । हसलाक
हसपद्मम् । आस कृत चक्रमण गमन यन त तादृशम् । अवकल्प्य
कृत्वा । राजहस राजश्रेष्ठ अच्युतरायमपि, हसविशेष च । विश्वदिग्जय-
विनिर्गमे समस्तदिग्जयार्थं प्रस्थाने । रज्यन् साभिलाप आशय मन
यस्य स तादृशम् । व्यधान् अकरोत् ।

एकदा तु सचिवो यथारुमं

प्रेपितप्रणतराजराजिकम् ।

प्राप्य वेङ्कटविलासमण्डपे

प्रश्रयेण निजगाद् पार्थिवम् ॥ ४६ ॥

एकदेति ॥ एकदा कदाचित्तु । सचिव मन्त्री । यथारुम कमम-
नतिक्रम्य । प्रेषिता प्रहिता प्रणता विनता राजराजि मृपतिपद्वि
येन तम् । पार्थिव अच्युतरायम् । वेङ्कटविलासमण्डपे वेङ्कटविलासनाम्नि
आस्थानमण्डपे । प्रश्रयेण विनयेन । निजगाद् उवाच ॥

वेत्सि कार्यमरिषिल प्रिसेपतो

वेदनीयमिह ते न विश्यते ।

श्रोतुमर्हसि यदुच्यते मया

मन्निधर्म इति मानवेश्वर ॥ ४७ ॥

चेत्सीति ॥ हे मानवेश्वर भा राजन् । अखिल कार्य समस्तमपि
कर्तव्यजातम् । चेत्सि जानासि । इह अस्मिन्कर्तव्यजाते विषये । ते
बुध्यम् । विशेषतः विशिष्य । वेदनीय बोधनीयम् । न विद्यते नास्ति ।
विशेषतो चेत्सीत्यन्नयो वा । तथापि, मया । मन्त्रिधम सचिवकृत्यम् ।
इति । यत् । उच्यते । (तत्) धेनु अर्हसि । मन्त्रिधर्म इति बुद्ध्या
धेनुमर्हसीति वा ॥

स्वल्पमप्यरिक्कुल सुमेधसा

न प्रमाद्यमिति नाथ बुध्यसे ।

हाससाध्यपुरसाधने किय-

त्सङ्गरोपकरणो न शकर ॥ ४८ ॥

स्वल्पमिति ॥ हे नाथ । सुमेधसा सुबुद्धिना राज्ञा । स्वल्प अल्प
नि मार वापि । अरिक्कुल शत्रुसमूह । न प्रमाद्य न उपेक्षणीयम् । इति ।
(स्वमेध) बुध्यसे जानासि । शकर परमेश्वर । हाससाध्याना अन्ततो
हासैव साधितानां दग्धानामित्यर्थं पुराणा पुरत्रयस्य साधन निर्वहणे
विषये इह इत्यर्थं । कियन्ति सङ्गरोपकरणानि युद्धसामर्थ्य यस्य स
तथोक्त, न ॥

क्वापि साम भुजधाम कुत्रचि

त्कल्पते क्षितिप कार्यसम्पदे ।

कोऽपि पुष्यति गिरैव सुध्रुवा

पादपञ्चरणताडनात्पर ॥ ४९ ॥

क्वापीति ॥ हे क्षितिप राजन् । कार्यसम्पदे कार्यसप्तये । क्वापि
क्वचित् । साम सान्त्वन प्रथमोपाय । कल्पते प्रभवति उपयुक्त भवती

त्यर्थ । कुत्रचित् क्वचित् । भुवधाम बाहुपराक्रम । कार्यसपदे कपते ।
 कोऽपि पादप काधदृष्ट मन्दारमृष्ट इत्यर्थ । मुधुवा स्त्रीणाम् । गिरा
 नमंवास्मेनैव । पुष्यति विरसति । पर अन्य । पादप ऋक्ष अशो
 वस्तु । घरणताडनात् पादाघातात् । पुष्यति । दृष्टान्त ॥

चारलोफविदितारिवर्तन

शत्रुसाधनकृती स जायते ।

दण्डतोऽवगतगाधनिर्णय

पाथसोऽवतरणे पदुर्यथा ॥ ५० ॥

ध्वरेति ॥ दण्डत नरस्थितया यत्रथा । अवगत उपलब्ध गाधस्य
 निम्नताया निर्णय निधया येन तथाक् पुरुष । पाथम जल्पस्य ।
 अवतरण नद्यादतरणाय तत्र अवतरणे तद्द्वने वा । यथा पदु ।
 (भवति) तथा, (य) चारलाकन प्रणिर्विजनेन विदित ज्ञात अरिध-
 र्मन शत्रुस्थिति येन स तयोक्त । न । शत्रुसाधने शत्रुविजये कृती
 ममर्थ । जायते भवति । उपमा ॥

आकलय्य फलह मिथो रुपा

प्रापयेत्पटुररीन्पराभवम् ।

व्यञ्जयन्व्यतिहृतीरदोभुवा

वह्निनेव पवनो वनद्गुमान् ॥ ५१ ॥

आकलय्येति ॥ पदु बुद्धिमान् । मिथो रुपा परस्परकोपेन ।
 कल्ह भेदम् । आकलय्य उत्पाद्य । रुपा मिथ रहास कल्ह आकलय्येति
 वा । अरीन् शत्रून् । पवन वायु । व्यतिहृती परम्परसघटनानि ।

व्यग्रयन् उत्पादयन् सन् । अशेषुवा तादृशवृक्षात्पन्नम् । बहिना अग्निना ।
वनद्रुमान् काननतरानव । पराभव अवमान नाशमित्यर्थः । प्राप
येत् नयत् ॥

साम नैव गणयेज्जडाशय

साभ्यते कृताधिया स दण्डत ।

राघवानुनयरोपगोचरो

नीरधिर्भवति तन्निदर्शनम् ॥ ५० ॥

सामेति ॥ जडाशय मूढमना, ङरुमोरभेदात् जलाशय जलनि
धिश्च । साम सात्वतम् । नैव गणयत् न बहुमन्वेत् । स तारुण
जडाशय । कृताधिया बुद्धिमता । दण्डत शिक्षणादव । साभ्यते निय
म्यते । राघवस्व रामस्य अनुनयरोपया सान्त्वनरापया वाचर विषयः ।
नीरधि समुद्र । तस्य पूर्वोक्तस्य विषयस्य निदर्शन रथान्तः । भवति ।
अर्थान्तरन्यासः ॥

आनतस्य नृपतेर्गरीयसी

स्मा प्रदक्षिणयत पुरीमिव ।

दिक्षु दिक्षु पुरतो भवेद्यशो-

लाजवर्षलटहा जयेन्दिरा ॥ ५१ ॥

आनतस्येति ॥ आनतस्य स्वयं । वनातस्य । उत्तमस्यात् पाठान्त
रम् । गरायसा सुविस्तृताम् । स्मा भूमिम् । पुरा । नजनगरागव । प्रद
क्षिणयत प्रदक्षिणीकुवत क्षिम्बजयाय निखिलागाप भुव निजनगर
मिव निष्प्रयास परिभ्रमत इत्यर्थः । नृपते राज्ञः । दिक्षु दिक्षु सर्वासु
दिक्षु । पुरत पुरस्तात् । जयान्द्रा जयलक्ष्मी । यशसि कीर्तये एव

एता तासा ब्रौ विङ्किण्णे ष्टहा मनोऽऽ तत्र मामिलोपेति यावन् ।
मवेन् ॥

प्रत्यनीविघ्नलिमाधनेन य

प्रीणयेत्प्रति पिशाचमण्डलम् ।

आश्रयेत्स परमाहनाङ्कणे

निर्भर निविमिनामलं यज्ञ ॥ ५४ ॥

प्रत्यनीविघ्नलिमिति ॥ य यर्वाधन् । प्रत्यनीङ्किण्ण सत्रव एव
बलि उपहार सम्य माधनेन निर्वर्तनेन । पिशाचमण्डल पिशाचसमूहम् ।
प्रीणयेन् तर्पयेन् याद् । म पर म ण्व । जाह्नवाङ्कण युद्धभूमौ । निर्मल
विमन् । यज्ञ वानिम् । निधि नि गनामव । निर्भर निप्रयास यथा
तथा । निर्भरमिति निर्धिविशेषण वा । आश्रयन् प्राप्तुयान् । निधिभूतस्य
बलि दत्त्वा निधि उद्धरन्तीति लोक्ष्मिनि ॥

त्वय्युपेतकमलोदयेऽप्यहो

तोयदा इव शरदिनागमे ।

एष्यदाशुप्रिलया यथापुर

नार्पयन्ति कतिचिन्नृपा नृगम् ॥ ५५ ॥

त्वय्यीति ॥ त्वाय । उंन प्राप्त कमराग लम्ब्या उदय मपत्त
येन तस्मिन् तांशे सत्याप । फलाचन् इरा । एष्य कनकाना
पद्माना उदय यन तस्मिन् तांशे । शरदिनागमे शरकालाग्भे ।
तोयदा मेघा इव । एष्यन् श्राम्भन् नाशु मकर खल्य नाश याम्भ
तयोष्ठा मन्त । यथापुर पूर्वम् । क्व रात्रदय वाग्म्, कर्का च । न
अर्पयन्ति न ददाति । अहा इत्याश्रये खेदे वा ॥

पञ्चमः सर्गः ।

म मभाष्य काल्यनियमं सफलं
जगदण्डलङ्घिजयशङ्करवः ।
अपिरुह्य याहनमहन्युचिते
नृपकुञ्जरोऽपि निरगान्नगरान् ॥ १ ॥

इत्यादिकान् दाद्वान् । प्रतिरचच्छलत प्रतिध्वनिव्याजेन । प्रतिमण्डप
समन्तेऽपि मण्डपेषु । गृहदेवता अपि च । अन्वकरोन् अनुचकार किम् ॥

परप व्यराणि पटहेन तथा

श्रथमूर्तय शिखरिणो निखिला ।

निजपक्षमात्रपरिभावि यथा

कथयन्ति वयमपि कारुणिकम् ॥ ३ ॥

परपमिति ॥ पटहेन मेर्या । परप उग्र अत्युच्चैरित्यर्थ । तथा ।
व्यराणि रणितम् । यथा । निखिला समस्ता । शिखरिण पर्वता ।
श्रथा पटह्स्वनासहेन निखीर्णा मूर्ति स्वरूप येषां ते तथोक्ता सन्त ।
निजपक्षमात्रपरिभावि स्वकीयगह्वरामेव तिरस्काररु तन्मात्रच्छेदकमि-
त्यर्थ । वयम अस्मनिमपि । कारुणिकं कृपायुम् । कथयन्ति वदन्ति ॥

पटह्स्वनेन पटुना ककुभ

स्फुटदद्रिवेणुविगलन्मणव ।

प्रथनश्रिया परिणयोऽस्य भवे-

दिति लाजभर्जनमिवारचयन ॥ ४ ॥

पटहेति ॥ पटुना निघुरेण । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्ष तन्पुरे नि
द्वयेऽपि च' इति रुद्र । पटह्स्वनेन आनकशब्देन । स्फुटन्त विभि
द्यमाना य अद्रिरेणव पर्वते । वद्यमाना वशा तेभ्य विगलन्त निशीर्य
माणा मणय मौक्तिकानि यामु ता तादृश । ककुभ दिश, क्षीलिना
त्त्रियम् । अह्य अच्युतगयस्य । प्रथनश्रिया रणलक्ष्म्या सह । परिणय
विवाह । भवेत् भाविष्यति । इति एव मत्वा । (तदर्थम्) लाजाना भर्जन
शरावप्रक्षेपेण तापनम् । आरचयन् अकुर्वामिव । उन्नेप्रश्ना ॥

उन्नविप्रहृतया पलायित-

श्रेष्ठपो वसति चेरसीमनि ।

तच्छरण्यधरणीभुजा सम

शिष्य एव स चिरायुषा त्वया ॥ ५६ ॥

छन्द्रेति ॥ छन्द्रेति विप्रहृत शरीर स्वरूपमित्यर्थं युद्धे च येन तस्य भावेन उन्नविप्रहृतया । पलायित प्रहृत । चेरप चेरपराज । चेरसीमनि चेरराज्यभूभागे । वसति । तत् तस्मात् । स । चिरायुषा द्वाप्रायुषा । त्वया । शरण्य तस्य रक्षकभूत य धरणीभुक् राजा चर नृपतिरित्यथ तेन सम सह । शिष्य एव शिक्षणीय एव, उभापि दण्णीयादित्यथ । तच्छरण्यलोक पद वा । तस्य शरण्य इति तदा अर्थे ॥

प्राक्तनाग्निजपदात्परिच्युत

पालनीय इह पाण्ड्यभूपति ।

शिक्षण मदवता पुन सता

रक्षण च ननु राजलक्षणम् ॥ ५७ ॥

प्राक्तनादिति ॥ अस्मात्पद्यात्पूर्वं एतस्मिन्नादशपुस्तके 'आश्रय त्वयतनप्रकाशता दीपवदिवमनत्रसनिधी ।' इति एकसङ्ख परमुपलभ्यते । प्राक्तनात् कुलकमागतात् । अनपदात् स्वस्थानान् । परिच्युत प्रभ्रष्ट । पाण्ड्यभूपति । इह । पालनीय रक्षणाय । मदवता मत्तात् दुजनाना । मत्सर्थे । शिक्षण दण्डना । गता पुन राज्ञाना तु । रक्षण पालन च । राजलक्षण ननु राज्ञिचिह्नं किल राजानं यात्वित्यथ । काव्यलिङ्गम् । एतदन्त रथोद्धता वृत्तम् ॥

इत्युक्त. सचिवेन रागकणिकामीपट्टशौरश्वले

विभ्राणो दलदम्बुजोदरदरप्राप्तात्पश्रीमुपम ।

सरम्भेण चमूविनिर्गमकृते संदिश्य सेनापतिं

प्रस्थातु कृतनिधय समजनि प्राप्तेसरो भूसुजाम ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ इति एषम् । सचिवेन मन्त्रिणा । उक्त । भूसुजां राशाम् ।
 प्राप्तेर अप्रगामी श्रेष्ठ अभ्युत्तराय इत्यर्थ । दशो नेत्रयो । अक्षले
 प्राप्ते । दलम विरमत् अम्बुजस्य पद्मस्य उदरेण मध्यभागेन द
 किञ्चित् प्राप्त अभिगत य आतप कगतप इत्यर्थ तस्य धिय शोभा
 मुष्णाति चोरयतीति ता तथोक्त । तादृशसामान्यदृशीमित्यर्थ । रागकणिका
 आह्वयलेशम् । विभ्राण धारयन् सन् । सरम्भेण कौपेन हरया वा ।
 चमूविनिर्गमकृते सैन्यप्रस्थापननिमित्तम् । कृते इति निमित्तार्थकमध्ययम् ।
 सेनापतिम् । संदिश्य आज्ञाप्य । प्रस्थातु स्वयमपि विचययात्रां कर्तुम् ।
 कृतनिधय इडाप्यवग्राय । समजनि अभूत् । शार्दूलविश्रीडितम् ॥

इति चतुर्थ. सर्ग ॥

निजसगमान्निखिलशैलदरी

फलितोदये प्रतिरयात्मभने ।

जलधीन्विगाह्य जयतूर्यरवो

जगदण्डदानमतनु व्यतनोत् ॥ ५ ॥

निजेति ॥ जयतूर्यरव विजयतूर्यध्वनि कश्चित्पुमाश्च । निजसङ्गमात्
स्वतन्त्रधनेन । प्रतिरय प्रतिध्वनिरेव आत्ममव सुत तस्मिन् । निखिला
ना समस्तानां शैलाना पर्वताना दयां युहाया लीलिङ्गात्कलाधिनायिकाया
चेति सम्यक्ते फलित निष्पन्न उदय आविर्भाव यश्च तस्मिन् तादृशे
सति । जलधीन् समुद्रान् । विगाह्य प्रविश्य तत्र निमज्जयेत्यथ । जगदण्डाय
प्रदण्डाय जगति स्थितेभ्य सर्कभ्योऽपीत्यथ दान भागिमतवस्तुवि
तरणम्, जगदण्डश्च प्रदण्डस्य दाण्डासहनतया विभेद क । अतनु
अधिक यथा तथा । व्यतनोत् करोति स्य । पुत्रात्पत्नी पित्रा सद्य
स्वात्वा दानमाचयन इयापार । समासोपि ॥

महिपानवेक्षितनिजागमना

न्मकुटाश्वलस्तवकिताञ्जलिकान् ।

विभुरन्वकम्पत विलोकनत

कमलोत्करानिव करै सविता ॥ ६ ॥

महिपानिति । विभु प्रभु अच्युतराय । अवशित प्रवीक्षित । न
जागमन स्वस्य निगम यैस्तान् तादृशान् । मकुटाश्वल निम्बकादी
स्तवकित स्तवकवदाचरित तत्र न्यस्त इत्यथ अत्रलि सद्युती करौ
येषा तान् । माह्वान् राज्ञ । विलोकनत दृष्ट्या । सविता सूर्य । करै

किरणैः । कमलोत्करान् पद्मगणानिव । अन्वकम्पत दयते स्म अनुग्रहीतवा
नित्यर्थः ॥

अभिशाङ्क्य पङ्कजममुष्य मुरा

गरुतो वितत्य गगने घलत् ।

विजहास हसमिथुनस्य विभा

विशदातपत्रयुगली नृपते ॥ ७ ॥

अभिशाङ्क्येति ॥ विभा प्रभोरच्युतराजस्य । विशदा धवला ।
आतपत्रयुगली छत्रयुगमम् । विशदातपत्तयेक पद वा । अमुष्य अस्या
च्युतराजस्य । मुरा घदनम् । पङ्कज पद्मम् । अभिशाङ्क्य भ्रान्त्वा ।
गरुत पक्षान् । वितत्य विस्तार्य । गगने आकाशे । घलत् भ्रमत ।
हसमिथुनस्य हसद्गन्धस्य । विभा क्षोभम् । विजहास परिहमितवर्ता ।
भ्रान्तिमान् उत्प्रेक्षा च ॥

कशया प्रचोदयितुमप्रभव

प्रभव स्वपार्ष्णिपरिताडनतः ।

तुरगान्प्रचाल्य तुमुलेऽपि मिथ-

स्तुहिनाश्रुपशमणिमन्वगमन ॥ ८ ॥

कशयेति ॥ प्रभव अच्युतरायमुहद महतरा । कशया अभ्रता
डन्या । प्रचोदयितु वेगेन गमायितुम् । अप्रभव अशक्ता सन्त । स्वेषा
पार्ष्णिभिः पादमूले परिताडनतः प्रहारेण । तुरगान् अभ्रान् । प्रचाल्य
धारयित्वा । मिथ परस्परम् । तुमुले निषिद्ध संघेऽपि । तुहिनाश्रुपश
चन्द्रान्वय एव यश वेणु तस्य मणिं मौक्तिकचन्द्रवशथेष्ठ अच्युतरायम् ।
अन्वगमन् अनुसृतवन्तः ॥

विजयोद्यत विभुमवेक्ष्य भटा
व्यसरन्ससिंहरवसहतय ।

उदित विधु निकृतये तमसा-

मुदधेरियोर्मिनिकरा मुल्लरा ॥ ९ ॥

विजयेति ॥ विजयाय दिग्जयाय उद्यत उद्युक्तम् । विभु प्रभु
अच्युतरायम् । अवेक्ष्य विवेक्ष्य । भटा योधा । सिंहरवसहरया मिह-
नादसतरया सह वर्तन्त इति ससिंहरवसहतय तादृशा सन्त । तमसा
अन्धकारापाम् । निकृतये परिभवाय तन्नाशावस्थम् । उदित उद्गतम् ।
विधु चन्द्रम् । अवेक्ष्य । मुल्लरा शब्दायमाना । उदधे समुद्रस्य । ऊर्मि
निकरा सरङ्गपरम्बरा इव । व्यसरन् परितः प्रसृतवन्तः ॥

अरिर्लैर्नलैरनुगत विशिरता

भवगाहमानमवनीरमणम् ।

हरिणीदृशोऽप्यनुययुर्हृदयै-

रवलोकनैरपि च हर्म्यजुष ॥ १० ॥

अग्निर्लैरिति ॥ अस्त्रिंशत् बले रथमन्तुरगपदातिर्ह्ये समस्तरपि
सैन्ये । अनुगत अनुसृतम् । विशिरता प्रतौलीम् । भवगाहमान प्रवि-
शत् तन्नागतमित्यर्थः । अवनीरमण भूपतिं अच्युतरायम् । हर्म्यजुष
प्रासाद स्थिता । हरिणीदृश युवतयोऽपि । हृदयै मनोभ । अवलोकनै-
रदृष्टिभिरपि ॥ अनुययु अवगच्छन् ॥

विपणौ बलेन निविड बलता

विततिं चतुष्पथपथे भजता ।

स्तिमितेन तोरणमुग्धे महता

म विलङ्घते स्म शनकैर्नगरीम् ॥ ११ ॥

चिपणाविति ॥ विपणां ण्ययीधिनायाम् । निबिड निररकाश
 यथा तथा । बलना मचरता । चतुष्पदपथे षट्पाट्टमार्गे । वितनि
 विस्तारम् । भङ्गता प्राप्नुयता । नोत्पथ्य बहिर्द्वारस्य मुग्धे अप्रभागे ।
 स्तिमितेन निश्चलेन । महता । बलेन मन्थेन सह । म अच्युतगय
 नगरीं विद्यापुरीम् । शनकैः । विलङ्घते स्म विरलङ्घितवान् ॥

कचन प्रचण्डकरिपण्डमयं

कचिदप्यभङ्गुरतुरङ्गमयम् ।

कचनोद्भटायुधभटौघमयं

यत्नमैत्रि दिक्षु यद्गुधा विततम् ॥ १२ ॥

कचनेति ॥ कचन कृत्राधिपत्ये । प्रचण्डा तीव्रा ये करिण गत्रा
 नेरा पण्डमय ममूहत्मा ताममूहप्रचुर वा । एवमेवोत्तप्रापि विहार
 प्रापुये वा मयद् । कचिदपि । अभङ्गुरा वात्तमन्त ये तुङ्गा अभा-
 तन्मयम् । कचन कृत्राधिरप्रदेशे । उद्भटायुधाना मन्थरायाणा भटानां
 योधाना यः औघ ममूह तन्मयम् । (एवम्) बल मन्थम् । दिक्षु ।
 यद्गुधा । वितत निस्तृतम् । ऐत्रि दृष्टम् ॥

परिर्कीर्णपुष्करपयःकणिका-

प्रमरावमित्तनिजपार्श्वयुगाः ।

करिणो ययुः कदन्तिकामरुता

विनिवारितभ्रमवियत्पथिका ॥ १३ ॥

परिकीर्षेति ॥ करिण गजा । परिकीर्णाना विक्षिप्ताना पुष्करप
 यस शुण्डाप्रस्थितजलस्य कणिकाना बिन्दूना प्रसरेण व्याप्त्या अवसिक्त
 आर्द्रकृत निजपार्श्वयुगल स्वपाश्वद्वय यथा ते तथोक्ता । कदलिकामरुता
 ष्वजवातेन । विनिवारितध्रमा भवनीतद्गमा विचत्पथिका आकाशचा
 रिण येषां ते तथोक्ताश्च सन्त । ययु अगच्छन् ॥

भरिता रजोभिरुपरि प्रसृतै

करिणस्तुणीकृतघनापघना ।

हरिदन्तगन्धकरिणा सरणी

रभजन्त भूभरणतन्त्रवताम् ॥ १४ ॥

भरिता इति ॥ तृणाकृत तिरस्कृत घनस्य मेघस्य अपघन अत्र
 वैस्ते तथाक्ता । करिण गजा । उपरि स्वोपरिभागे । प्रसृतै व्याप्तै ।
 रजोभि धूलिभि । भरिता पूणा सत । भूभरणतन्त्रवता भूभारोद्घ-
 हनैककर्मणा भूभारोद्घहनसिद्धान्तिना वा । हरिदन्तगन्धकरिणा दिगन्तपु
 ष्यमानाना मत्तगन्तानाम् । सरणी मार्गान् । अभजन्त आश्रयन्त ॥

सृणिकोणत शिरसि हस्तिपक

प्रहरन्पुरश्चटुलतोत्रिकुलम् ।

अपथ निनाय समद द्विरद

परुषोदितेन परिधाव्य जनान् ॥ १५ ॥

सृणीति ॥ हस्तिपक आधोरण । समद मत्तम् । द्विरद गजम् ।
 शिरसि मस्तक । सृणिकोणत अङ्गुशाग्रण । प्रहरन् ताडयन् सन् ।
 जनान् । परुषेण नष्टरेण उदतेन वचसा । परिधाव्य प्रदाव्य । पुर

अप्रत । तोत्र गजतोदनदण्ड एषामस्तीति तोत्रिण चटुल चञ्चल
घातदिस्वर्थ तोत्रिणा कुल यस्मिस्तत् तादृशम् । अपथ अपन्थान मार्ग
एव यो न भवति ॥ प्रदेशमित्यर्थ । निनाय गमितवान् । चटुलतो
त्रिकुलमिति क्रियाविशेषण द्विरदविशेषण वा ॥

अवटेऽवतारितभरौष इव

द्वृतमुन्नते द्विगुणभार इव ।

शकट समे पथि चर्कष धृता-

धृतभूरिभार इव भद्रगण ॥ १६ ॥

अघट इति ॥ भद्रगण वृषभमगूह । अवट निम्ने । पथि मार्गे ।
द्वृत शीघ्रम् । अवतारित अवरोपित भरौष यस्य स तयोक्त इव ।
भटौष इति पाठान्तरम् । उन्नत उच्छिख्रे । पथि । द्विगुण द्विरुक्त भार
यस्य स तादृश इव । समे निम्नोन्नततारहिते । पथि । धृताधृत तथा
भासमान भूरि अधिक भार यस्य स इव । शकट अनासि । चर्कष
चर्कषि म् ॥

बहमानवाहलहरीनिबद्धे

वसुधा निमज्ज्य बलवारिनिधौ ।

निजगाद् निर्भरपरागमुजो-

न्नमनेन गाधमदसीयमिव ॥ १७ ॥

बहमानेति ॥ वसुधा भूमि । बहमान प्रवहन् वाहाना अधानामेव
रुहरीणा कञ्चेलाना निबद्ध समूह यस्य तस्मिन् । बल मैन्यमेव वारि
निधि ममुद् तस्मिन् । निमज्ज्य मद्बन्धा । निर्भर निबिद्ध स पराग

रज म एव भुज तस्य उग्रमनेन उत्क्षेपणन । अदसीय बलवारिनिधि
सर्वान्धि । गाध निघ्नताम् । निजगाद उवाचेव ॥

अभिषाति हस्तयुगलेन रजो

निरितिलासु दृष्टिषु निवारयितुम् ।

अपट्ट शचीपतिरदृयत य-

त्फलिता किमस्य परदारगति ॥ १८ ॥

अर्भाति ॥ शर्चापति इन्द्र । हस्तयुगलेन भुजद्वयेन । निखिलासु
सवासु । दृष्टिषु लाचनषु । अभिषाति अभिषतनशीलम् । रज धूलिम् ।
निवारयितु निवर्तयितुम् । अपट्ट अशक सन्, हस्तद्वयस्यैव सद्भावेन
मङ्गललोचनाच्छादनासभवात् देवाखन निमीलनासभवाच्चेति भाव । यत्
यस्मात् । अदृसत विषण्णोऽभवत् । (तत्) अस्य इन्द्रस्य । परदार
गति परदारगमन अदृत्याभ्यतिरुत इत्यर्थे । फलिता दुःखोपादनेन
फलवती किम् । परदारनिरिति पाठान्तरम् ॥

निविड पतत्सु रजसा निवहे-

प्वधिनन्दनोपवनमभ्रधुनौ ।

अभिधानमर्थवददोजनुषो-

रजनिष्ट भूमिरुहपङ्कजयो ॥ १९ ॥

निविडमिति ॥ अधिनन्दनापवन नन्दनारामे । अभ्रधुनी गङ्गाया
च । रजसा परागणाम् । निवहेषु समूहेषु । निविड निरन्तर यथा तथा ।
गतस्य सत्सु । अदोजनुषो । नन्दनगङ्गासमुत्पन्नयो । भूमिरुहपङ्कजयो
वभ्रधुनयो । अभिधान नाम । अर्थवत् भूमौ रोहतीति पहाज्जायत इति
न ध्युत्पत्तेरनुगमसायकम् । अजनिष्ट बभूव ॥

फणिनायक फणनिभग्ममणी-
पटलो बले परिचले प्रबले ।
असकृच्छिरोविनिमयादवर्णा
बहति स्म वामनसिरालगल ॥ २० ॥

फणीति ॥ प्रबले बलीयसि । बठ सन्धे । परिचले मच्छति सति ।
फणिनायक मपरराज । फणेषु स्पृग्गसु निमग्नानि उपरिभारविमर्देन
अन्त प्रविष्टानि मणीपत्नान रत्नगणा यस्य स तादृश । वामन सकु
चित् मिरात्र सिराविष्ट प्रव्यक्तनाडिक इत्यथ मच्छ कण्ठ यस्य स
तथोक्त सन् । अवर्णा भूमिम् । अमकृत् पुन पुन । सिरसा मस्तकाना
विनिमयात् परिवर्तनात् परिवर्तन कृत्वर्थम् । बहति स्म उवाह ॥

विभुनामुना विलसता परित
सकल प्रकाश्य चतुरङ्गबलम् ।
स्फुटविश्वरूपमहिमातिशय
पुरुषोऽजनिष्ट पुनरुक्त इव ॥ २१ ॥

विभुनेति ॥ परित समन्तात् । सकलम् । चतुरङ्गबल चतुरङ्गसं
न्यम् । प्रकाश्य प्रकीर्णकृत्य । विश्वता विराजता, वां पाक्षणि गरुड
लसता च । अमुना । विभुना प्रमुणा अच्युतरायण सवध्यापिना च ।
स्फुट व्यक्त सर्वैर्ज्ञात इत्यथ विश्वरूपमहिमातशय विश्वरूपदश
नन माहात्म्याधिक्य यस्य स तादृश । पुरुष परमपुरुषो नारायण ।
पुनरुक्त द्वि कथित इव अनुकृत इवत्यर्थम् । अजनिष्टं जात, विश्वरू
पधारिण नारायण समस्तलोकप्रकाशनेनानुचकारेत्यर्थम् ॥

अथ वेदिकाममरमौलिमणे-

रवधूतमन्दरमहेन्द्रगिरिम् ।

शनकैरगाहत स चन्द्रगिरिं

नगरीं श्रिया हसितनाकपुरीम् ॥ २२ ॥

अथेति ॥ अथ । स अच्युतराय । अमरमौलिमणे भगवतो देवदेवस्य । वेदिका वितर्दिका स्थानभूतामित्यर्थ । अवधूतौ औषध्या दिना निराकृतौ मन्दरमहेन्द्रपवतौ यथा ताम् । श्रिया मपदा । हसिता परिहासिता नाकपुरी अमरावती यथा ता तथोक्ताम् । चन्द्रगिरिं तन्ना प्रीम् । नगरीं पुराम् । शनकै मन्दम् । अगाहत प्रविबश ॥

अखिलानि तत्र विनिवेश्य यला-

न्यविलम्बित समवहस्य ह्यात् ।

हरिपादभक्तिमवलम्ब्य नृणा-

मधिपोऽध्यरुक्षदहिराजगिरिम् ॥ २३ ॥

अखिलानीति ॥ नृणा अधिष अच्युतराय । तत्र चन्द्रगिरिन शरे । अखिलानि समस्तानि । बन्धनि मैन्यानि । विनिवेश्य स्थापयित्वा । ह्यात् अश्नात् । समवहस्य अवतीथ । हरिपादभक्तिं नारायणस्य नरणा रविन्दयो मक्तिम् । अवलम्ब्य अगधित्य । अहिराजगिरिं शेषादिम् । अध्यरुसत् आररोह ॥

ज्वलितैर्दिवार्कमणिभिर्निजि य

स्फुटमोपर्धाभिरधिशृङ्गतटम् ।

सफणामणीगण इवार्थवती-

मभिधामहीन्द्रगिरिरित्ययते ॥ २४ ॥

ज्वलितैरिति ॥ य शेषाद्रि । अधिभृङ्गतट शिखरप्रदेशे । दिवा
अह्नि । ज्वलितै टीप्रै । अर्कमणिभि सूर्यकान्तै । निशि रात्रौ ।
(ज्वलिताभि) ओषधीभि ज्योतिर्लताभि । सफणामणीगण स्फटारम-
सहित इव । अहीन्द्रगिरि शेषाद्रि । इत । अभिधा नामधेयम् । अर्थ-
वतीं मार्धिनाम् । स्फुट व्यक्त यथा तथा । अयते प्राप्नोति वहतीत्यर्थ ।
स्फुटमिति ज्वलितैरित्यत्रान्वेति वा ॥

क्षितिपालमण्डलकिरीटमणी-

परिशीलनादिव पदद्वितयम् ।

अयमक्षमिष्ट वृषभाद्रिशिला

म्यतिकर्कशासु निजमर्पयितुम् ॥ २५ ॥

क्षितीति ॥ अयम् । क्षितिपालमण्डलस्य वृषतिसमूहस्य किरीटम
णीषु मकुटरङ्गेषु परिशीलनात् परिचयादिव । अतिकर्कशासु अतिक
ठिनासु । वृषभाद्रिशिलासु वृषमशैलपाषाणेषु । निज स्वकीयम् । पद-
द्वितय चरणयुगम् । अर्पयितु निधातुम् । अक्षमिष्ट शक्तोऽभूत् ॥

परिणी क्षितेरथ कृतस्नपन

परिधाय धौतसिचयद्वितयम् ।

अवगाहते स्म मणिधाम हरे-

रदसीयचित्तमपि भक्तहित ॥ २६ ॥

परिणोरिति ॥ अथ । क्षिते भूमे । परिणी नायक अच्युतराय ।

कामफलद अधागिलपितरामस्तवस्तुप्रद भगवन्त हारम् । अभिवन्द्य
नमस्कृत्य । धरणे भूमे । आधमू नेता अच्युतराय । वर्णयितु स्तोत्रम् ।
आरभत उपचक्रमे ॥

जनिसहृतिस्थितिकृते जगता

श्रममेक एव न भजामि पुरा ।

इति किं त्रिधैव स भवानभव

द्विधिरित्युमेश इति विष्णुरिति ॥ ३१ ॥

जनीति ॥ जगता भुवनानाम् । जनि उत्पाति सहृति सहार
। स्थात रक्षण एतन्निमित्तम् । कृत इत्यकारान्तमव्यय निमित्ताधिकम् ।
श्रम प्रयासम् । एक एव असहाय सन्नव । न पुरा भजामि न भक्ष्यामि
न आश्रायस्याभ । इत इत म वा । स भवान् पूज्य त्वम् । विधि
प्रक्षा इति । उमश । शव इत । विष्णु इति । त्रिधा एव अभवत्
विम् ॥

अनिलोऽनल सलिलमिन्दुरिन

ककुभो नभो वसुगर्तात्खिलम् ।

फणभृत्फणाग्रनटनस्य विभो

भवतो विभाति यद्गुरूपमिदम् ॥ ३० ॥

अनिल इति ॥ विभा ह प्रभा । अनिल वायु । अनल आति ।
मालल नलम् । इन्दु चन्द्र । इन सूर्य । ककुभ । दश । नभ आका
शम् । वसुगर्ता भूमि । इत । इद अगिल एतसमस्तम् । फणभृत्
कालियनपस्य फणाग्र नन्न नन्न यन्व तस्य कालियमदन कृतयत्

कृत स्नपन येन स तथोक्त सन् । धौत निर्मल क्षालितमित्यर्थं सिच
 यद्वितय वस्त्रयुग्मम् । परिधाय वसित्वा । हरे विष्णो । मणिधाम रत्न
 खचितम् आलयम् । अवगाहते स्म प्रविवेश । भक्तहित भक्तानुकूलो
 हरिरपि । अदसीय अच्युतरायसम्बन्धि चित्त मन । अवगाहते स्म ॥

वपुषा बलाहकवलारिशिला-

बहमानरोचिरवमानपुषा ।

अवतारयन्तमहिमाशुसुता-

अपरा पदादमरसिन्धुमिव ॥ २७ ॥

वपुषेति ॥ इत आरभ्य चतु श्लाकी एवान्वया । बलाहक मेष
 बलारिशिला इन्द्रनीलरत्न एतयो बहमानाना प्रसरता रोचिषा कान्तीना
 अवमान तिरस्कार पुष्पाति करोतीति तेन । वपुषा शरीरेण । पदात्
 चरणात् । अमरसिन्धु गङ्गामिव । अपरा अन्याम् । अहिमाशुसुता सूर्य
 पुत्री यमुनाम् । अवतारयन्त प्रवर्तयन्तमिव स्थितम् ॥

नमतामिवान्ध्यहरणाय नृणा

नवरोचिषाश्वनविशेषपुषम् ।

जगतीमिवार्पयितुमादधत

जठरेषु वन्ध्यसुदृशा क्रमश ॥ २८ ॥

नमतामिति ॥ नवरोचिषा नूतनकान्तविशेषण । नमतां प्रणमता
 भक्तानामित्यर्थं । नृणां मनुष्याणाम् । आन्ध्यस्य अन्धत्वस्य हरणाय
 नाशनाय । अश्वनविशेष विशिष्ट कवच पुष्पाति साचिनोतीति तम् ।
 क्रमश क्रमण । (नमन्तीनाम्) वन्ध्यसुदृशा अनपत्यानां स्त्रीणाम् ।

ज्जरेषु उदरेषु । अर्णयितुं निधातुम् । जगतां भुवनम् । आदधत धार
यन्तमिव कुर्वाणमिव वा स्थितम् । शेषादिनाथो हि भक्तानन्धाननन्धान
बन्ध्याथ पुत्रवतीरनुगृह्णातीति सुप्रसिद्धम् ॥

प्रथमानचित्कलगुरुं द्युतरं

मुनिमानसाम्बरचरं मुदिरम् ।

भवतारणिं प्रणमतां तरणिं

श्रुतिशाखिकामसुग्निं शिखिनम् ॥ २९ ॥

प्रथमानेति ॥ प्रथमाना वर्द्धमाना प्रसिद्ध्यन्ती वा या चित् ज्ञान
तदेव फल तेन गुरु अधिष्ठत्परिपूर्णमित्यर्थः । द्युतरं कम्पदृक्षम् ।
मुनिना मानस मन एव अम्बर आकाश तत्र चरतीति तादृशम् ।
मुदिर मेघम् । प्रणमता भक्तानाम् । भवतारणिं ससारममुद्रोत्तारिणम् ।
तारणशब्दोऽप्यस्तीति कल्पद्रुमे द्रष्टव्यम् । तरणिं नायम् । श्रुतिशाखि
कामसुखिनं वेदशास्त्राग्ने सुखेनासीनम् । शिखिनं मयूरम् । उपनिषत्प्र
तिपाद्यमित्यर्थः ॥

अजमव्यपायमजरं जगता-

सवनैकतानमनिदानदयम् ।

अभिवन्द्य कामफलदं धरणे-

रधिभू समारभत वर्णयितुम् ॥ ३० ॥

अजमिति ॥ अज अजन्मानम् । अव्यपाय अनिधनम् । अजर
जरारहितम् । जगता लोकानाम् । अवने रक्षणविषये एकतान अनन्य-
वृत्तिकम् । अनिदाना निष्ठाधिवा दवा कृपा यस्य त तादृशम् ।

दयिने मुनीन्द्रहृदयोदयिने

हरये सुराहिततमोहरये ।

दरिणे पयोधितनयादरिणे

भवते नमो निगमलोभवते ॥ ३५ ॥

दयिने इति ॥ वायन दयास्त्व । मुनीन्द्रहृदये उदयिने उदयवते । सुराहिता सुरशत्रव असुरा एव तमामि अन्धकाराणि तेषा हरये सूर्याय तन्नाशगयत्यर्थं । दर शङ्ख अस्वास्तीति तस्मै दरिण । पयो धितनयाया ममुद्रवन्त्याया लक्ष्म्या आदरिणे आदरवते । निगमलोभवते वेदलुब्धाय धृतिप्रदायैत्यर्थं । भवते नुभ्यम् । नम । अस्मिन्निति शप ॥

सनकादियोगिशरणाय नमो

जगतीनिवासजठराय नम ।

निगमागमान्तनिलयाय नमो

नलिनोत्पलेशनयनाय नम ॥ ३६ ॥

सनकादीति ॥ सनकादीना सनकप्रमुखाना योगिना शरणाय शरण्यभूताय । नम । जगतीनिवासात् लोकनिवासभूत जठर उदर यस्य तस्मै । नम । निगमा वेदा आयमा शास्त्राणि तेषा अन्ते निलय वासस्थान यस्य तस्मै । नम । नलिनोत्पलेशनयनाय सूर्यचन्द्रनयनाय । नम ॥

मुचुकुन्दमोक्षद मुकुन्द जग

त्त्रयमूलकन्द मुनिवृन्दनिधे ।

इति तं सुपर्णरथमेव भवा-

र्णवकर्णधारमभिवर्णितवान् ॥ ३७ ॥

मुचुकुन्देति ॥ मुचुकुन्दस्य तन्नाम्ना राज्ञ मोक्षद मोक्षदायिन् ।
मुकुन्द मोक्षप्रद । जगन्नयस्य त्रयाणां लोकानां मूलकुन्द मूलभूतकुन्द-
वत्प्राग्भूत । मुनिवृन्दस्य मुनिगमकस्य निव । इति । सुपर्णरथ गण्ड-
वाहनम् । मरणवन्धु मन्त्रात्ममुदस्य कर्णधार नाविष्णुम् । त भगवन्त
श्रीनिवामम् । एष अच्युतगण । अभिवर्णितवान् स्तुतवान् ॥

महिमस्तवाभिनवमाल्यभृतो

मधुसूदनस्य मकुटाङ्गलिताम् ।

स्रजमग्रहीत्मविनयं नृपतिः

समरश्रियो वरणदामसरसीम् ॥ ३८ ॥

महिमेति ॥ नृपति अच्युतराज । महिमस्तव वैभवस्तुतिरेव
अभिनवमाल्य अम्लानमाला मग् विभर्ति धारयतीति तस्य । मधुसूदनस्य
भगवतो विष्णो । मकुटान् किरीटात् । गलिता न्युताम् । समरश्रिय
रणलक्ष्म्या । वरणदाम्न वरणमाल्यरा मग्ना वयम्या तस्तुत्यामित्यर्थ ।
स्रज मालाम् । सविनय विनयन सह । अग्रहीत् गृहीतवान् ॥

असहायमौक्तिकमहाभरणे

विभुनार्पिते ऋ विनुमो यदिमे ।

अनये श्रुतिद्वयमभूपयतां

श्रुतिभूषणस्य च सुपर्वमणेः ॥ ३९ ॥

असहायेति ॥ विभुना प्रमुष्णा अच्युतरायेन । अर्पिते उपहारी
 कृते । असहायमौक्तिकमहाभरणे एकमुक्तात्मके श्रेष्ठे भूपणे (बर्मणा)
 (वयम्) क्व विभुम् कथं स्तुवीम । यत् यस्मात् । अनथे निर्दोषे । इमे अस
 हायमौक्तिकमहाभरणे । (कर्तृणी) श्रुतिभूषणस्य वदाभरणस्य कर्णाल
 कारस्य च । सुपर्वणा देवना मणे रत्नस्य देवधेष्टस्य, सुपर्वण शोभ
 नपर्वत वेणो उत्पन्न मणि रत्न मौक्तिकमिस्थयं तस्य च, भगवत
 भीनिवामस्येत्सर्धं । श्रुतिद्वय धोक्तनुपम् । अभूषयता अलकृतवन्तौ ॥

उदिताब्जमुद्गसितचक्रमसा-

उदरस्थसर्वभुवनाभ्युदयम् ।

गुहतीर्थमत्र कुरुते स्म गिरौ

नरकापह नलिननाभमिव ॥ ४० ॥

उदितेति ॥ उदितानि उत्पन्नानि अब्जानि यस्मिस्तत् तथाक्रम, पक्षे उदित अब्ज शङ्ख यस्य तम् । उल्लसत्तानि सचिक्तासानि चक्राणि शकनाका यस्मिस्तत् तारशाम्, पक्ष उल्लसित विलसित चक्र चक्रापुत्र यस्य तम् । उदरस्थाना मध्यस्थिताना सर्वेषा शङ्खाना भुवनाना जलाना अभ्युदय अभिशुद्धि यस्य तत्, पक्षे उदरस्थाना कुक्षि स्थाना सर्वेषा भुवनाना जगता अभ्युदय यस्य तम् । नरक अपहन्ति अपनयतीति तत्, पक्षे नरक नरकासुर अपहन्तीति तम् । नलिन नाम पद्मनाभ नारायणमिव स्थितम् । गुहतीर्थम् । अत्र आस्मिन् शेषादी । कुरुते स्म अकुरुत ॥

महता प्रभालिवलयेन मही-

पतिनापितेन फणिशैलपति ।

उपरिधितेन्द्रधनुरुल्लसित

हरित व्यडम्बयदिषाम्बुमुचम् ॥ ४१ ॥

महतेति ॥ ऋषिर्वात्स्यति शेषादिनाथ । महापतिना अच्युतराजेन ।
अधितेन दत्तेन । महता गुणना । प्रभाल्पत्येन कान्तिपुत्रसाहतेन कट
केन । उपरिधितेन स्वागतिस्थितेन इन्द्रधनुषा उल्लसित शोभायाम् । हरित
नीलम् । अम्बुमुच मेघम् । व्यडम्बवन् अनुचकार । इयौ वायवाग्रहौ ॥

श्रवणे पथास्य मनन च मन-

श्रवणे शिर न्ययमलकुन्त ।

इति कुण्डल पदपमेप हरे

किमिहाप्यन्मणिकिरीटमपि ॥ ४२ ॥

श्रवणे इति ॥ अस्य हरे । कथा पुण्यचारत तन्मृगवर्णमित्यर्थ । श्रवणे
कर्णा । अलकरोति भूषयति । मनन ध्यान च । मन हृदय बल इत्यर्थ ।
अनकरोति । श्रवणे इतिपार्श्वे । स्वयं आत्मना । शिर । अलकुन्त ।
इति इति मन्त्रा । एव अच्युतराय । हरे विष्णवे । सवधमा
मान्यविषयया वर्णा । कुण्डल कर्णाभरणम् । पदक कण्ठभूषणम् । मणि
किरीटं मन्त्रविद्य मकुन्तमपि । इह । अप्यन् दत्तवान् विष्णु ॥

अनुलेपमास्त्यवसनाभरणै-

हृदिमन्तकन्धतममेभद्विम् ।

न्यदमद्रिरी पारेपरमियमा

स्वति विदिनानि पमिता परणे ॥ ४३ ॥

अनुलेपेति ॥ परणे कर्मिता शृङ्खला । मन हृदये विदमन

यत् अन्धतमस गाढान्धमार अज्ञानमित्यर्थं तदेव इमं गजं तस्य हरिं
सिंहं तन्नाशकमित्यर्थं । हरिं भीनिवासम् । अनुलेपमाल्यवसनाभरणै
षन्दनमालावस्त्रभूषणैः । निवृत्तात् नियतं यथा तथा । परिचरन् शुभ्र-
वसाणः सन् । कतिचित् दिनानि इतिपर्यदिवसपर्यन्तम् । न्यवसत्
वसति स्म ॥

अवरुह्य वेङ्कटगिरे शिखरा-

दधिरुह्य वाहमतिगन्धवहम् ।

स गरीयसां सकलमुक्तिकरी-

मपि कालहस्तिनगरीमगमत् ॥ ४४ ॥

अवरोह्येति ॥ स अच्युतराय । वेङ्कटगिरे । शिखरात् शृङ्गात् ।
अवरुह्य अवतीर्य । अतिगन्धवहं वायुमतिकान्तम् । वाहं अश्वम् । अधि-
रुह्य । गरीयसाः अतिश्रेष्ठाम् । सकलमुक्तिकरीं सर्वेषामपि मोक्षप्रदाम् ।
कालहस्तिनगरं कालहस्याख्यं पृथग्मीपं । अगमत् प्राप ॥

निकषा सुवर्णमुखरीं लहरीं

मुखरीभवद्वितततीरदरीम् ।

कृतधाम धाम निजनामपदा

कृन्मसीमभूमं नमति स्म नृप ॥ ४५ ॥

निकषेति ॥ लहरीभिः वीधिभिः प्रवाहैर्वा मुखरीभवन्ती शब्दाय
माना वितता निस्तृता तीरदरी कूलगुहा कूलोपान्तस्थनिकुञ्ज इत्यर्थं
यस्यास्ताः सयोक्तव्यम् । सुवर्णमुखरीं निकषा सुवर्णमुख्याख्याया नया
समीपे । कृतं धाम स्थानं येन तत् । धाम तेजः उमारमणमित्यर्थं ।

मृप अच्युतराय । निजनामपद अच्युतेति शब्द अह्न चिह्न यल्ल म
तथोक्त , तादृश संज्ञ अवधिभूतप्रदेशास्व भूमा बाहुल्य विस्तार-
यन्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । समामान्तविधेरनित्यत्वत्र टच् । नमति म्म
ननाम, निजनामाह्नपूर्वक पूर्वाधिक भूमायमुपहारीकृत्य प्रणतवानिति
भाव । “ निजनामपदाह्ननामर्थात् ” इति पाठान्तरम् । तदा तेजसो
विसोपण सत् ॥

द्रविणाधिपेन दृढसरस्यवता

न च भिक्षुतास्य समतक्ष्यत या ।

अपवारितेयमुपहारितया

नरमात्मजेन नवनीमभुषा ॥ ४६ ॥

द्रधिणेति ॥ अस्य परमशिवस्य । या भिक्षुता यन्मिक्षाश्च । दृढ-
सरस्यवता भस्वन्तमुहदा । द्रविणाधिपेन कुबेरेण । न च समतक्ष्यत न
निर्वातितः । इय मेय भिक्षुता । नरमात्मजेन अच्युतरायेण । उपहारितया
उपहृतवितया । नवनीमभुषा नूतनवधिनेन भूभागेन । अपवारिता निर-
तिता । ‘माववता न च भिक्षुतास्य समतक्ष्यत या’ इति पाठान्तरम् ॥

स विनम्य चन्द्रशकलाभरणं

त्रियमञ्जनेभगिरिसंचरणम् ।

अभिवाञ्छितामपि विरिञ्चिमुग्दै-

हंरिक्ताश्विनामनगरीमगमन् ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स अच्युतराय । अञ्जनेभगिरिसंचरणं बालदृष्टि-
गिरियास्तव्यम् । चन्द्रशकलाभरणं इन्दुशकलावतनम् । शिव पश्यन्तापनिम् ,

वेनम्य नमस्कृत्य । विरिधिमुलै व्रद्धादिभिर्द्वैररिषि । अभिवाञ्छिता
प्राभलपिताम् । हरिकामिनामनगरीं विष्णुकार्यावतनम् । अगमत् जगाम ॥

अभिजातवैधह्यमेधमभ्या-

न्तरजातमाधिहरमानमताम् ।

कुमुदारविन्दकुलमन्धुश

समुदायमम्बुधिसुताक्षिसुताम् ॥ ४८ ॥

अभिजातेति ॥ इदमन्तरपद्य वैशाखम् । अभिजात रम्य
यथावधि निश्च इत्यथ य वैध प्रद्वेषा कृत ह्यमधमरु अश्वमेध
याम तस्य अतरे मध्य जात उत्पन्न आप्रमध्याद्वपा सुतनादाय समु
त्पत्तिलिख्यर्थे । अनमता प्रणमता भक्तानाम् । आधिहर मनोम्यधानि
वतकम् । कुमुदारावन्दकुलवपुस्त चन्द्रसूमलाचन । अम्बुधिसुताया
रक्ष्या आक्षमुदा नत्रततोवाजाम् । समुदाय समुच्चयम् ॥

परिचर्यया प्रणवशीर्षमणिं

परितोष्य शार्ङ्गिणममुष्य पुर ।

अधिरूढमौक्तिकतुलापुरुषोऽ

प्यतुलोऽजनिष्ट सदभीष्टकर ॥ ४९ ॥

परिचर्ययेति ॥ प्रणवम्य शीर्षमणिं चूडामणिम् । शार्ङ्गिण वरदरा
जम् । परिचर्यया शुभ्रपुत्राः । परितोष्य तोषयित्वा । अमुष्य वरदराजस्य ।
पुर जगन्नाथ । अधिरूढ आरूढ मौक्तिकतुलापुरुष मुक्तामय धराया
मारोपित पुरुष पुरुषप्रमाणानि मौक्तिकमनीख्यर्थे सदाशुभ्रपुत्रं यस्य ॥
तादृशाऽपि । सदभीष्टकर सज्जनाना मनारमपूरक अयमच्युतराय । अतुल
नुत्तराहृत धराद्यन्य, निरामश्च । अनिष्ट जात । विरोधाभास ॥

पटङ्गेभाकरणमन्त्रवशा

द्रुलितस्वर्गवगरलोप्सभरा ।

निभृताः किरातनिकरा नृपते-

निहितोपदाश्चरणयोन्यपतन ॥ ५० ॥

पटङ्गेति ॥ किरातनिकरा व्याधिममूहास्य पद्मगगना इत्येकदेशविव
तिरूपकम् । पटङ्गना भेरिणां भाङ्गण भाकारात् इत्यस्य मन्त्र गह्वरमन्त्र
तस्य वशा आयत्तता सम्भान् । गच्छिन् प्रच्युत नित्रल इत्यर्थं स्वर्गव
स्वदर्प एव गरल विष तन्म ऊष्मभर औल्घ्याधिक्य येषां ते तयोश्च ।
निभृता रिनीता । निहितोपदा समपिनोपदर्शनाश्च मन्त । चरणयो ।
न्यपतन् निपतितवन्त प्रगमुवित्यर्थं ॥

शिखिपिच्छलाच्छितशिग्रण्डभरै

श्रितधन्वाभि मितरगतगुणै ।

विशति स्म सैरनुगतो विनया-

श्रुषो नृणामह्णश्रीलपुरीम् ॥ ५१ ॥

शिखीति ॥ शिखिपिच्छै मयूरवदं स्थाच्छित शिखित मयूर
इत्यर्थं शिखण्डभर पुद्गमात् येषां ते । श्रित श्रुतीन् धनु चाप यैश्च ।
मित शब्द वराट्गुण कषट्कमुद्र यैश्च योर्त् । ते शिखी । विनयान्
प्रश्रयेण । अनुगत अनुयन्त मन् । नृणां आपर नर्गाश्रोऽच्युतराग्य ।
अह्णश्रीलपुरी अह्णान्वन्तनगरम् । विज्ञान स्म प्रविशेत् ॥

भमितामुलेपभजनेन जटा-

पटलार्चिषा च परिशीलनया ।

अत्रिकुण्डकण्डकधिधूमतया-

प्यनलात्मतामभिनयन्तमि ॥ ५२ ॥

अग्निनेनि ॥ इव पद्यप्रयमेकान्वयम् । भविताजुलेपस्य भस्मोद्भूत
 इयं गम्भगापगम्भ्य मज्जवेन वाप्रदण्डेन । जटापटलानां जटाशुद्रानामिव
 अर्णिषा शिग्रानाम्, जटानुग्म्य पीतत्वाद्भूमिशिवासांश्चमिति चो
 ध्यम् । परिशीलनया पश्चिद्येन तममर्षेण चेत्यर्थः । अत्रिकुण्ड निर्गोल
 कण्डर्हाय मल्लोर्भवे धूम यस्य तस्य भावेर्नापि । अनलात्मता
 अग्निस्वरूपताम् । अभिनयन्त सूचयन्तमिव श्रितम् । अरणाचले
 अग्निमय विशालाहामणि प्रसिद्धम् ॥

वरपाशबन्धनपद्माद्भिना-

मवलम्ब्यमानमधिहृत्सुपिरम् ।

अभिषेष्टित गलमहोजतुना-

प्यभिमुद्रित तममृपोक्तिनिधिम् ॥ ५३ ॥

घटेति ॥ वर श्रेष्ठ य पाश वरस्थिता रज्जु तस्य यन् बन्धन
 करेण स्वाकरणम्, तेन बन्धन नहन च तस्य वशात् आयत्तरात् ।
 वशिता जितेन्द्रियाणाम् । अधिहृत्सुपिर हृदयकुहरे । अवलम्ब्यमान तिष्ठन्त
 अवलसमान च । अवलम्ब्यमानमिति पाठान्तरम् । गलमहोजतुना क
 ण्डकान्तिलासया । अभिषेष्टित मण्डलकारेण व्याप्तम् । अत एव, अभि
 मुद्रित अपि अभित चिहित च । अभिषेष्टितामिति मुद्रणक्रियाविशेषण
 वा । अमृपोक्तिना मत्सवाचा वेदानामित्यर्थं निधि निधानम् । निधे
 १ पाशबन्धभूरन्ध्रनिक्षेपजनुमुद्रादिक सुप्रासद्धर्मित तर्धव वणितम् ॥

अरुणाचलेशमभिवन्द्य किम

प्यत्रधार्यं कार्यमथ हस्तगतम् ।

तिरयन्नगाद्विजयतूर्यरवैः

कलशाभवाधिकरण ककुभम् ॥ ५४ ॥

अरुणेति ॥ एतावन्मम्, अरुणाचलेश अरुणगिरिनायक परमेश्वरम् ।
अभिवन्द्य नमस्कृत्य । अथ । कार्यं स्वोद्देश्यकार्यम् । हस्तगत करस्थम् ।
किमपि बहुभि प्रकारं । अवधार्यं निधित्य । कलशाभवाधिकरण अग
स्त्यावासभूताम् । नकुभ दिश दक्षिणा दिक्षमित्यर्थं । विजयतूर्यरवै
जयभरीध्वनिभि । तिरयन् आच्छादयन् परिपूरयमित्यर्थं । अगात् प्रतप्ये ॥

कदलेक्षुकेरकलमै स्वदृशो-

र्जनितोपदान जनपदाभ्युदयान् ।

अवलोकयन्नतिशयादवने

कमिता समाश्नुत कवेरसुताम् ॥ ५५ ॥

कदलेति ॥ अवने कमिता अच्युतराय । कदलै रम्भावृक्षं, इक्षुभि,
केरं नालिकेरं, कलमै शालिभिश्च । 'कदलश्च कदन्यसा इति व्याडि ।
स्वदृशो निजनेत्रयो । जनिता सपादिता उपदा उपायन ईस्तान् तयो-
क्तान् । जनपदाभ्युदयान् देशमपत्ती । अतिशयात् विशेषेण । अवलो
कयन् पदयन् सन् । कवेरसुतां कवेराम् । समाश्नुत प्राप्तवान् ॥

घननालिकेरकदलीवकुल-

त्रमुकाटवीजुपि तदीयतटे ।

पृतनां मुकुन्दनमनाभिमना

निखिलां न्यवेशयदयं नृपतिः ॥ ५६ ॥

घनेति ॥ अयं नृपतिः अच्युतरायः । मुकुन्दनमनाभिमनाः श्रीर-
 ञ्जनायमभिवन्दितुमुत्कण्ठितः सन् । निखिलां पृतनां समस्तमपि सैन्यम् ।
 घना निविष्टा या नालिकेराणाम्, कदलीनाम्, बकुलानां केतराणाम्,
 क्रमुकाणां पूगानां च अटवी वनं तां शुषते प्राप्नोतीति तस्मिन् । तदी-
 यतटे कावेरीकूले । न्यवेशयत् स्थापितवान् ॥

पृथुनीतिमार्गपथिकः पृतना-

पदवीभ्रमापहृति तत्पयसि ।

कृतमज्जनादिनियमः क्षितिपैः

सह कैश्चिदाश्नुत स रङ्गगृहम् ॥ ५७ ॥

पृथ्विति ॥ पृथुनीतिमार्गपथिकः महानीतिमार्गगामी । सः अच्युत-
 रायः । पृतनायाः सेनायाः यः पदवीभ्रमः मार्गश्वेदः स अपहरति निव-
 र्त्तयतीति तस्मिन् । तत्पयसि कावेरीसलिले । कृतः रचितः मज्जनादि-
 नियमः स्नानादिकृत्यं येन तथोक्तः सन् । कैश्चित् कतिपयैः । क्षितिपैः
 राजभिः सह । रङ्गगृहं श्रीरङ्गनाथालयम् । आश्नुत प्राप्तः ॥

अपि जागरूकमवने जगता-

मधिभोगिभोगमजहत्स्वपनम् ।

सहजप्रसादमुखचन्द्रतया

प्रथयन्तमन्तरिव भक्तमुदम् ॥ ५८ ॥

अपीति ॥ पवत्रयमेकान्वयम् । जगताम् । अवने पालने । जाग-

रूढ अनिद्राणमपि । अधिमोगिमोग शेषशरीरे । अजहन् अविमुञ्चत्
स्वपन निद्रा य त तथोक्तम् । महत्प्रसाद नैसर्गिकप्रसन्नतावान् मुक्त
चन्द्र वक्रेन्दु यस्य तस्य भावेन । अन्त हृदये (स्थिताम्) भक्तमुद
भक्तविषयक सन्तोषम् । प्रथयत् प्रकटयन्तमिव स्थितम् ॥

स्वपनानुभूतिमुखमीलितयो-

रपि चक्षुषोरविरतोहसितौ ।

स्पुटयन्तमिन्दुपुटकिन्याधिपौ

करसङ्गवदररथाङ्गमिषान् ॥ ५९ ॥

स्वपनेति ॥ चक्षुषो नेत्रयो । स्वपनानुभूतिमुखेन निद्रानुभवान
न्देन मीलितया मपुणितया मतोरपि । करसङ्गवती हस्तस्थिते य
दररथाङ्ग शङ्खचके लामिषान् तस्याजेन । इन्दु चन्द्र, पुनकिन्याधिप
कमिनीपति सूयं एतौ । आररतोमितौ निस्त्रोदर्या सदा प्रकाशमा
नास्त्रि यर्ष । स्फुटयन्त सम्यक् प्रदृश्यन्तम् ॥

कलशाम्बुराशिदुहितु करयो-

निजपादपङ्खयुगाग्निहितान् ।

अजहद्विलासकमला कमला-

मिव कल्पयन्तमनमत्स हरिम् ॥ ६० ॥

कलशानि ॥ कलशाम्बुराशिदुहितु क्षास्तामरपुञ्जा लक्ष्म्या ।
ररयो हस्तयो । निहितान् निक्षिप्तान् । निजपादपङ्खयुगात् स्वकीय
चरणकिमलययुगलात् । कमला लक्ष्मीम् । अजहत् अमुञ्चत् विलासकम
लाशरविन्द यां ता तथोष्णमिव । कल्पयन्त कूर्वाणम् । हरिं गृह्णायम् ।
म अच्युतराव । अनमन् प्रणतवान् ॥

मुकुलीकृतेन मुद्गरुल्लना-

कलकङ्कणारवकलापवता ।

शयपद्मकोरकयुगेन शनै-

रचितोरुषीडनविधिं रमया ॥ ६१ ॥

मुकुलीकृतेनेति ॥ पद्यद्वयमेवान्वयम् । रमया लक्ष्म्या । मुकुलीकृतेन काशाकृतेन प्रायेकमूर्ध्वभागे अघोभागे च निक्षिप्तेनेत्यथ । मुद्गु अभीक्षणम् । उल्लनया चलनेन कल मधुर य कङ्कणारव वलयध्वनि तस्य कलाप सति स एव कलाप भूषण वा अस्यास्तीति तेन । 'कङ्कणारवकला बहुता' इति पाठान्तरम् । शयपद्मकोरकयुगेन हस्तपद्मगुक्कुलद्वयेन । शनै मन्द मन्दम् । रचित कृत ऊरुषीडनविधि ऊरुसवाहन यस्व ॥ तादृशम् ॥

अजमव्यपायमजर जगता-

भवनैकतानमनिदानदयम् ।

अभिवन्द्य कामफलद धरणे-

रधिभू समारभत गन्तुमित ॥ ६२ ॥

अजमिति ॥ अजरम् । अव्यपायम् । अजरम् । जगताम् । भवनैक तानम् । अनिदानदयम् । कामफलद हरिम् । अभिवन्द्य । धरण आधभू अच्युतराय । इत श्रीरङ्गनगरात् । गन्तुम् । आरभत ॥

नलिनेक्षणाश नरपालमणे

क्षितिमण्डले तव किमस्ति सम ।

अभिगम्य एष हि मयैव विभो

रणकर्म राजति न चासमयो ॥ ६३ ॥

नलिनेति ॥ इदं पद्यं सलङ्गनृपोक्तिः । हे नलिनेक्षणशः विष्णोरशभूतः ।
 'नाविष्णु पृथिवीपति' इति स्मरणादिति भावः । नरपाटमणे राजरत्नः ।
 क्षितिमण्डले भूवलये । तव । समं तुल्यम् । अस्ति किं नास्त्वित्यर्थः । हे
 विभा हे प्रभोः । एष चेरराजः । मयैव हि मयैव खलु, न तु भवतेत्यर्थः ।
 अभिगम्य अभिघातय्य । असमया अनुरययो भवतः चेरराजस्य च
 द्वयोर्बुधयोरित्यर्थः । रणकर्म युद्धक्रिया । न च राजति न क्षाभते । 'न किं
 समयो' इति पाठान्तरं तु समयया यमं चेरस्य चेति व्याख्येयम् ॥

प्रेम्ण पात्रीकुरुष्व प्रियरमण भुवः प्रेषणादेष दोर्भ्यां
 नेप्ये प्रेष्य हि गर्वमहिलमिह जवाश्लेष चेरमीम्नः ।

प्रस्थाप्येत्युक्तान्तः सलङ्गनृपमुत्तं पद्मनाभान्तरङ्गे

रङ्गे भक्त्युत्तरङ्गं कति च न दिवसान्स्थातुमैच्छन्महेच्छ ॥

प्रेम्णेति ॥ शुभं प्रियरमणं हे भूयते । (माम्) प्रेषणात् प्रस्थापनेन
 प्रम्णं भवत्यहस्यः । पात्रीकुरुष्व विषयीकुरु । एष अयमस्मि । गर्वम
 हिम मदकल्पम् । प्रेष्यं भूत्वाभूतम् । वेद्वयम् । चेरमीम्नः चेरभूभागान् ।
 जवात् वेगनः । इह भवमिच्छते । दोर्भ्यां भुजाभ्यां भुजवत्तरथं । नेप्ये
 भागेभ्यामि । इति एष प्रकाशः । उक्तान्तं च यत्र च तम् । सलङ्गनृपमुत्तं
 सलङ्गराजमुत्तं स्वस्य स्थालम् । प्रस्थाप्य नप्रेष्य । महच्छ मत्प्रियं अच्यु
 त्तराय । भगवत्या उत्तरङ्गं आधिकं पारपूर्णमाश्लेषमित्यर्थः । पद्मनाभस्य
 धीरङ्गनाथस्य भगवतः पद्मनाथस्य अन्तरङ्गे अन्तरङ्गस्थाने अत्यन्तमर्थात्
 इत्यर्थः । रङ्गे धीरङ्गनाथं दिव्यदेशे । कनिचन दिवसान् कियान्तं चिह्नितान
 कियश्चरमित्यर्थः । स्थानु बन्धुम् । एच्छत् अभिलषाय । अश्रद्धरा इत्यम् ॥

इति पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः ।

प्रहित पयोधिरशनापतिना

सलगेन्द्रसिन्धुरमणेन्दुरयम् ।

अगमद्विलब्धय मधुरा महती-

मथ ताम्रपर्ण्यभिहिता सरितम् ॥ १ ॥

प्रहित इति ॥ पयोधिरशनापतिना ममुद्रमेखलाया भुव पत्या भच्यु
तरायेण । प्रहित प्रापत । अयम् । सलगेन्द्र सलगराज एव सिन्धुर
मण नदीश ममुद्र तन्म्य इन्दु चन्द्र सलगनृपपुत्र इत्यर्थ । महती
शुर्षाम् । मधुरा मधुरापुरीम् । विलब्धय आतकम्प्य । अथ । ताम्रपर्ण्य
भिहिता ताम्रपर्णा इत्यभिधानवतीम् । सरित नदीम् । अगमत् प्राप्तवान् ॥

प्रधुमौक्तिकोपलचयैर्लहरी-

भरपाशयन्त्ररभसोच्चलितै ।

अमितो मृगीशुककुलाक्रमणा

दभिपालितान्तिकमहीकलमाम् ॥ २ ॥

पृथिवति ॥ इदमनन्तरपद्य च पूर्वश्लाकस्थसरितो विशेषणपरम् ।
आभत समन्तान् । लहरामरा ऊर्म्यतिशया ग्व्य पाशयन्त्राणि शिलादि
प्ररणाय रज्जानर्मितानि यन्त्राण ते रभसन वगन उच्चर्चिते विक्षिप्ते ।
प्रधुमौक्तिकोपलचयै महता मुक्ताफलानामव शिलाना समूहे । मृगीशुक

कुलाक्रमणात् मृगाणां शुक्राना च समूहस्य जाकान्ते । अभिपालिता
राक्षिता अन्तिकमहोऽस्लमा सनिवृष्टेदारशालय यथा ताम् । ताम्र
पर्या मुक्ताफलोदय इति प्राप्तदम् ॥ समासोक्ति रूपक च ॥

निषिद्धोर्मिकापवनशोधनया

नियत पय पृपतसेचनत ।

शुचिमौक्तिकौषकुमुमप्रकरै

स्वसमागमार्हमुपचारकरीम ॥ ३ ॥

निषिद्धेति ॥ निषिद्धाना निरन्तराणा ऊर्मिकापवनाना तरङ्गवाताना
शाधनया मार्जनेन, तरङ्गवातकतृकावकरावपनयनेनेत्यर्थ । निषिद्धानां ऊ
मिराणा पर्वने करणे शाधनयेति वा । नियत निधित मभ्यागत्यर्थ । पय
पृपत जगद्वन्दुभि सेचत सेचनान् । शुचानि निर्मलानि यानि मौक्ति
कानि मुक्ता तान्यथ कुमुमप्रकरा पुष्पविमरा तथ । स्वसमागमार्ह
स्वागमनस्यानुगुण यथा तथा । उपचारकरी म कार कुर्वाणाम् । एताश्चा
सरितमगमदिति सम्बन्ध ॥

अभिशाङ्क्य हास्तिकवराश्वलतो

निजभञ्जन निकटभूमिम्ह ।

प्रतिविम्बसपद्वल्म्बनत

प्रविशन्ति यत्र भयवन्त इव ॥ ४ ॥

अभिशाङ्क्येति ॥ निकटभूमिरह आसन्ना वृक्षा । हास्तिकस्य गज
समूहस्य कारावसत दुःखप्रण । निजभञ्जन स्वेषां भङ्गम् । अभिशाङ्क्य
सप्तम्य । भयवन्त भीता इव । प्रतिविम्बसपद्वल्म्बनत प्रतिगताया

मपत्याश्रयेण प्रतिविम्ब्याजेनति भाव । यत्र यथा ताम्रपर्णामि ।
प्रविशन्ति ॥

नभस प्रसादमवलुण्टयितु

लघु चालितालहरिमोगिसुरान् ।

अवपातितै किमभितो धरणै-

रनुविम्बनै स्फुरति याम्बुमुचाम ॥ ५ ॥

नभस इति ॥ या ताम्रपर्णा । नभस आकाशस्य । प्रसाद नै-
र्मल्यम् । अवलुण्टयितु चारयितुम् । लघु हृतम् । चालितात् उपयुक्तात् ।
लहरि बीजवरव मोगिसुख उरगास्य नाम त्रिबिम्बीयसाधनमामुध
तस्मात्, नक्ष प्रयोगेणत्यर्थ । अभित समतात् । अवपातितै विशाकलि
तत्वात्पातितै । धरणं किं प्रागाद्य रिमेने इत्युत्प्रेक्ष्यमाणं, तद्विस्थितैरि
त्यर्थ । अम्बुमुचा मेघानाम् । अनुविम्बनै प्रातर्बिम्बै । स्फुरति शोभते ॥

सलिलभ्रमाविरतजृम्भिकया

तटमृत्तिकाहरणदोहलत ।

अपि फेनखण्डसितगण्डतया

विघृणोति सत्त्वमिव या विघृतम् ॥ ६ ॥

सलिलेति ॥ सलिलभ्रम जलावतं एव आवरता सततप्रवृत्ता
जृम्भिका मुखव्यादान तथा । तटमृत्तिकाया तारमृद् हरण कर्षणमव
मृत्तिकाया अहरण आहार तत्र दोहलत अभिलाषण । फेनखण्डसित
गण्डतया फेनखण्ड छिन्दोरापण्ड एव सित शुभ्र गण्ड कपोल यस्या
स्तस्या भावेनापि । या ताम्रपर्णा । विघृत भ्रतम् । सत्त्व जन्तु गर्भमि

त्यर्थः । वशोति प्रसाशयतीव । मत्त्व विवृणमिव विवृणोतीत्यन्वयो वा ।
गर्भिणीचिदाना जृम्भादीनां विद्यमानत्वादियमपि गर्भिणीव भार्ताति
भाव ॥

अवलोक्य यत्पयमि वारिमुचा-

मनुविभ्यमाफलितपद्मधिय ।

अवगाहनाय पदमर्पयितु

चकिता भवन्ति मदपेचकिन ॥ ७ ॥

अवलोक्येति ॥ मदपचकिन मत्तगत्वा । यस्या ताम्रपथ्या पर्याप्त
जले । वारिमुचां मेघानाम् । अनुविभ्य प्रार्त्तासम्बन्धम् । अवलोक्य दृष्ट्वा ।
आफलितानि जनितानि पद्मधी कर्दमपुद्गि पद्मधम इत्यर्थं येषां ते तांश्चा
गन्त । अवगाहनाय अवतरणाय मग्ननाय । पद चरणम् । अर्पयितु
निधानम् । चकिता भीता । भवन्ति । भ्रान्तिमान् ।

अलिनां निशम्य फलगानसुधा-

मरविन्दमन्ततिषु कन्दलिताम् ।

प्रमदेन या विवृणुते पुलका-

न्प्रथमानशैचलपलाशमिषान् ॥ ८ ॥

अलिनामिति ॥ या ताम्रपर्णी । अरविन्दमन्ततिषु पद्मराशेषु ।
कन्दलितां विवृणाम् । अलिनां शृङ्गानाम् । फलगानसुधां मधुगानानाम् ।
निशम्य ध्रुवा । प्रथमानशैचलपलाशमिषान् इति प्रकटीभवतीनां दत्ता
वाराणां जलनर्त्तनां स्याज्जैव । प्रमदेन मन्तोषेण । पुलकन् रोमानान् ।
विवृणुते प्रकाशयति । स्वापहृषोत्प्रेक्षा ॥

अधिवारिजातमुखमर्पयितुं

मधुपैणनाभितिलकं महितम् ।

प्रतिबिम्बितद्युमणिविम्बमिषा-

द्वहतीव या मुकुरभूर्मिकरे ॥ ९ ॥

अधिघारीति ॥ वा । अधिवारिजातमुख पद्य एव मुखं । महित धंष्टम् । मधुप' भ्रमर एव एणनाभितिलक. कस्तूरीविशेषक तम् । अर्पयितुं न्य-
तितुम् । प्रतिबिम्बितद्युमणिविम्बमिषान् प्रतिफलितसूर्यमण्डलभ्याजेन ।
जर्मिकरे तरङ्ग एष हस्ते । मुकुर दर्पणम् । बहति धारयतीव । रूपकं
उत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च ॥

पतदुत्पतज्जलपतदुटिका-

विहृतिव्यपाहृतनिमेषतया ।

अभिपृद्धमश्रु किल या भजते

मकरन्दविन्दुमरविन्ददृशि ॥ १० ॥

पतदिति ॥ या । पतन्त अवतरन्तः उत्पतन्त उड्यमानाश्च ये जल
पतन्त. जलपक्षिण इ एव गुटिका गोलका ताभि या विहृति विहार
तया व्यपाहृत निरासित निमेषः नेत्रस्यन्द. यस्यास्तस्या भावेन । अर-
विन्ददृशि पद्मरूपे नयने । अभिपृद्ध प्रष्टुद्धम् । अश्रु किल नेत्रजलमिव ।
मकरन्दविन्दु मधुवणम् । भजते प्राप्नोति । मकरन्दविन्दुमेव अश्रु भजते
किलेति वा ॥ रूपकं उत्प्रेक्षा च ॥

शरधारयैव वकचामरव-

त्कुटिलोर्मिचापकुहरोद्गतया ।

प्रतिशूलभेदनकरी प्रथते

स्पुटवाहिनीमिलसिता भुवि या ॥ ११ ॥

शरेति ॥ वक्र वलानैव चामर अस्थास्तीति वक्चामरवान् कुटिल
 चर्ककृतश्च य ऊर्ध्विचाप तरङ्ग एव घनु तस्य कुहरान् रङ्गान् मध्या
 दिति यावत् उद्गतया निगंतया । शरधातो जलप्रवाहेर्णव वाणवर्णेण,
 वाणाप्रेणेति वा । प्रतिशूल सर्वस्यापि कूटस्य भेदनकरी भाङ्गिका, प्रात
 कूलाना शानूणा भेदनकरी भेद्री । या ताम्रपर्णी । स्पुट व्यक्त वाहिनी
 विलसित नदीविलास सेनाविलासश्च यस्या सा तपोचा गती । भुवि
 भूलोके । प्रथते प्रसिद्धा भवति ॥

कुटिलध्रमालिलगुडभ्रमणा-

श्लफरीवृषाणशतचालनत ।

अगर्जनान्नरपते सुभटा-

अनुयाति पत्रिभरणादपि या ॥ १२ ॥

कुटिलेति ॥ या । कुटिलाना यकाणा मण्डलसाराणामित्थं
 भ्रमणा भावताना आति पदचिरेव श्गुडभ्रमण यष्टिभ्रमण तस्मान् ।
 शफर्यं मन्स्यवशथा एव वृषाणा यज्ञा तेषा शतस्य चात्नत भ्रमणान् ।
 अगर्जनान् साउत्पन्ने सिंहनादाश्च । पत्रिणा पत्रिणा शणता च
 भरणात् पोषणात् धारणादपि । नरपत राज्ञ । सुभटान् समीचीनान्
 योधान् । अनुयाति अनुसरोत । उपमा ॥

अदमीयरोधसि निवेशमसा-

धवकलय र्पभरित्म रिपो ।

व्यसृजद्विमायकरणाभिमनाः

पृतनापतिं स पुरतो नृपतिः ॥ १३ ॥

अदसीयेति ॥ सः अग्नौ नृपतिः मलगराजकुमारः । अदसीयरोधमि
ताम्रपर्णाकूले । निवेश सेनाधिवेशनम् । अवकल्प्य कृत्वा । दर्पभरितस्य
गर्वपूर्णस्य । रिपोः क्षत्रोः । विमायकरणे नाशने अभिमनाः उत्कर्णितः
सन् । पुरतः पुरस्तात् । पृतनापतिं सेनापतिम् । व्यसृजत् प्रेषयामास ॥

अथ निर्ययौ मतिविपर्ययतो

गिरिर्दर्यमेयजयतूर्यरवः ।

स च सङ्गराय चतुरङ्गबलै-

स्तिरयन्दिशस्तिरुवटिक्षितिपः ॥ १४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् । सः तिरुवटिक्षितिपः तिरुवटिराजध्व ।
अनन्तशायननृपतीनां 'तिरुवटि' इति विरुदनाम । गिरिदरीषु पर्वतगुहासु
अमेयः मातुमशक्यः जयतूर्यरवः जयभेरीध्वनि यस्य तथोक्तः । चतुरङ्ग-
बलैः रथगजचतुरस्रपदातिरूपैः चतुर्विधैः सैन्यैः । दिशः काष्ठा । तिरयन्
आवृण्वानः सन् । सङ्गराय युद्धाय । मतिविपर्ययतः बुद्धिव्यत्यासात् ।
निर्ययौ निर्गतवान् ॥

उभयोर्व्यराजदुरुसैनिकयोः

क्षणमन्तरालवसुधा वितता ।

विहितोऽवकाश इव वीररमा-

विबुधीन्वयंवरविहारकृते ॥ १५ ॥

उभयोरिति ॥ उभयो द्वयोः । उरुसैनिकयोः महतो सैन्ययोः ।

वितता वित्तीर्णा । अन्तराश्वसुधा मध्वभूभाय । वीररमा वीरलक्ष्मी
विद्युष्य देवाश्रय वरणाश्रमागता अप्सरस इत्यर्थे तामा स्वयवरविहा
रवृत्ते स्वयवरलीलानिमित्तम् । ' स्वयवरविवाहकृते ' इति पाठान्तरम् ।
विहित कल्पित । अवशाश प्रदश इर । क्षणम् । व्यराजन् द्युद्युमे ॥

पृथगासिषा पृतनयोः श्रितयो-

रथकाशभूरजनि या महती ।

युतयोर्मिथो युगपदाश्रमितु

चकितेव सा चरमभागमगान् ॥ १६ ॥

पृथगिति ॥ पृतनयोः उभयोरपि मेनया । पृथगासिषा पार्ष्ण्ये
नाश्रितिम् । श्रितयो प्राप्तयो मन्त्रभागावस्थितयो स-योरित्यर्थः ।
महती विशाला । या । अवशाशभू मन्त्रभूमि । अश्रय जाता । ना भूम ।
पृतनयोः । युगपन् एवकाशे । मिथ परशरम् । आश्रमितु प्रयापतुम् ।
युतयो गगतया गतयोः । पाकता भीतेव । चरमभाग पश्चाद्भागम् ।
अगान् गता । उत्प्रेक्षा ॥

अधियुष्णैवेगहयमण्डलिका-

गुरपण्डिताण्डवितमुण्डप्रतम ।

भुजङ्गयुष्ण्डलितचण्डधनु-

इत्युतकाण्डहिण्डितत्रिगुण्डगजम् ॥ १७ ॥

अधियुष्णैति ॥ इत पञ्चचतुष्टयमेकान्वयम् । एतदश जन्म
अजनिष्टयुत्तरेणन्वयः । अधियुष्णैवेगानां अग्रनिबद्धरयाणां इयाना
अश्रानां मण्डलिकायां चन्द्रमणे गुरपण्डेन शरममूहन तण्डवितानि
मन्दितानि दृश्यन्ति इत्यर्थः मुण्डवितानि मन्त्रकृतानि यस्मिन् ॥

भुजदण्डं बाहुदण्डं कुण्डलितेभ्य चमितेभ्य आरोपितमौर्वीकेभ्य इत्यथ
चण्डभ्य क्रूरेभ्यश्च धनुर्भ्य चापेभ्य च्युतं निर्गतं कण्ठं बाणं हि
ण्डिता दूरतो निरस्ता विशुण्डा छप्रकरा गजा यस्मिस्तत् तथाक्तम् ॥

मदधन्यसामभवसैन्यफरो-

परिजुन्नदन्तविधृतान्यभटम् ।

शरपातवीतगुणयोधधनु-

स्त्वरिताधिरोपितसिराततिकम् ॥ १८ ॥

मदेति ॥ मदधन्या मत्ता ये सामभवा गजा तेषा सैन्येन सेनया
तत्समूहेनेत्यथ करे ण्डाभि उपरिजुना ऊर्ध्वं क्षिप्ता दन्तविधृता
दन्तस्युताश्च अन्यभ्या शत्रुयाथा यस्मिस्तत् तादृशम् । शरपातेन
बाणपतनन वीतगुणानि ष्वगतमौर्वीकाणि यानि योयधनूपि भटचापा
तेषु स्वरित रणेन यथा तथा अभिरोपिता मौर्वीकेन उपरोचिता सिरा
तति नाडीसतति यस्मिस्तत् तथाक्तम् ॥

पिशितस्पृहोत्तरलग्नभग्न-

त्पवनप्रबुद्धशरमुग्धभटम् ।

इतरेतरासिहतवीरकृत-

शुचरीकरप्रहपुन कलहम् ॥ १९ ॥

पिशितेति ॥ पिशितस्पृहया मास्रलाभेन उत्तरलग्ना ऊर्ध्वं बलता
गृध्राणा पक्षिविषयाणा गरुपवनेन पक्षवातेन प्रबुद्धा चेतिता शरमुग्धा
पूर्वं शरपतनन मूर्च्छामधिगता भया यस्मिस्तत् तादृशम् । इतरेतर परस्पर
इतरेतरस्य परस्परस्य ग असिना खड्गेन हता ये वीरा तै कृत आरब्ध
शुचरीकरप्रहे एनस्या अप्तरसा विवाहविषय पुन कलह यस्मिस्तत् ॥

अविचारितस्वपरयोऽमना

दृढजीवमस्थिरजयापजयम् ।

अजनिष्ट जन्यमनयोर्लयो

रपि नारद्वेन यददृष्टं परम् ॥ २० ॥

अविचारितेति ॥ अविचारितस्वपरयाप अनागतचित्तस्वपक्षपर
पक्षभङ्गम् । अनागतचित्त अनागतप्राणम् । अस्थिरः जयापजयौ यस्मि
स्तन् । नय युद्धम् । अनया । अय्या । मैत्र्यया । अजनिष्ट जातम् ।
यन् युद्धम् । नारदनाप । अदृष्टं चर पूर्वं न दृष्टम् ॥

अपर सरोपमहितेन हत

पतितोऽपि कुम्भफलकार्करिण ।

अविलम्बमम्यरचराभ्युनट-

षकुचकुम्भिकुम्भमवलम्बितवान् ॥ २१ ॥

अपर इति । नराप काय नट । अहितेन सशुभा । हत । अपर
नशुभाप काय नट । करिण गजस्य । कुम्भफलवान् पल्लवगन्तान्
मत्तवान् । पतित गजपि । अविन्ध्य मय्यरम् । अम्यरचराभ्युनटन
नरापत्रय कुच स्तनं एव कुम्भिकुम्भ गजमत्तक तम् । अवलम्बित
व न् आश्रितवान् ॥

रिपुणा निवृत्तभुन एव परो

न्यपन स्वपातितपराश्रमत ।

अनद्वन्द्वु श्रणमर्धो भ्रमणै

स्य भुक्तो ररभ युधि न शयितम् ॥ २२ ॥

रिपुणेति । पर अन्य वधित् । रिपुणा शत्रुणा । निकृत्तभुज
 छिन्नबाहु सप्रेष । न्यस्तत् पतितवान् । स मुन खण्डितो बाहु । धनु
 चापम् । अचहत् अमुषन् सन् । अध भूमौ । भ्रमणे वरुने । युधि
 युद्धे रणभूमावित्थर्थे । शयित पतितम् । त भटम् । स्वपातित स्वे
 न खण्डित य पर शत्रु तस्व आक्रमत आक्रमणात् । क्षणम् ।
 ररक्ष पालितवान् । स्वपातिपतदाक्रमत ' इति पाठ ॥ स्वपातिना पति
 तौपरि अबतरता पतता पक्षिणा आक्रमत इति व्याख्येयम् ॥

महतौ मदेभशिरसो दलिता

न्मणिभिश्च्युतै सिकतिले फलके ।

परदारणात्प्रहरण मसृण

समराय कोऽपि समशातयत ॥ २३ ॥

महत इति । काऽपि वार । दलितात् विदारितात् । महत गृहत ।
 मदेभशिरस नत्तगन्कुम्भात् । च्युतै गलितै । मणिभि मौक्तिकै ।
 सिकतिल बालुकावाते । फलके वर्गणि । परदारणात् शत्रुखण्डनात् ।
 मसृण कुण्डितधारम् । प्रहरण आयुधम् । समराय युद्धाय । समशातयत
 सम्यगुत्तजितवान् ॥

करकुन्तकोटिदलितात्करिण

क्षतजेन कुम्भफलकात्क्षरता ।

अपरो व्यराजदभित स्नपितो

विहिताभिषेक इव वीरपदे ॥ २४ ॥

करेति ॥ अपर अन्य वधित् । करकुन्तकोटदलितात् हस्तस्थि
 तस्य प्राप्तस्य अग्नेण विदारितात् । करिण गजस्य । कुम्भफलकात् फलकस

दशात् मस्तकात् । कुम्भयुगलादिति पाठान्तरम् । क्षरता प्रवहता । क्षतजेन
रक्तेन । अभित समन्तात् सर्वावयवावच्छेदेनेत्यर्थ । स्नपित मजित
सन् । वीरपदे वीरस्थाने । विहित कृत अभिपेक्ष षडभिपेक्ष यश्च स
तथोक्त इव । ध्यराजत् राजति स्म ॥

समतासहं शशिकुलेशवल

युधि केरलस्य युगपत्पृतनाम् ।

प्रसितुं समैहत्त मदमहिला

प्रलयाम्युराशिपरिभाविरेवम् ॥ २५ ॥

समतेति ॥ समतासह सादृश्यमसहमान अनुपममित्यर्थ । प्रलया
म्युराशिपरिभाविरेव प्रत्ययात्ममुदतिरस्कारिगणिन च । शशिकुलेशवल
चन्द्रवशार्धशालास्युतरामस्य सैन्यम् । युधि युद्धे । मदमहिलां दर्पकतु
पाम् । केरलस्य चेरराजस्य । पृतनां सैन्यम् । युगपत् एकदेव । प्रसितुं
भक्षयितुं नाशयितुमित्यर्थ । ऐहत्त चरते स्म इत्येव वा ॥

कति पितृरालकरवालिफया

कतिचिन् सुन्दलतया शितया ।

विशिर्गै. परे शितमुत्तरभव-

न्विभुमेनया विदलिता विमता ॥ २६ ॥

वतीति ॥ विभुमेनया भव्युतरासैन्येन । कतिचिन् कतिपये । वि
मता शत्रव । करालया भयकरया । करवालिफया अग्नेन । विदलिता
राण्डिता । अभवन् । कति चिन् । शितया तीक्ष्णया । सुन्दलतया प्रा
गवक्षया । विदलिता अभवन् । परे अन्ये केचन । शितमुत्तं तीक्ष्णपरं ।
विशिर्गै यानि । विदलिता अभवन् ॥

अवकीर्णकर्णकनकाभरणा

हननाजहृत्किणगणासतटा ।

करतो विनिर्गलितरत्नधनु -

परिधादिमप्रहरणप्रकरा ॥ २७ ॥

अवकीर्णोति ॥ पद्यद्वयमकावयम् । अवकीर्णानि परितः क्षिप्तानि
कणकनकाभरणानि वनकमयाभिः कर्णमूषणान्न येषां त तथोक्ता । हन
नम प्रहारेण अनहृत्किणगणान् अविगतप्रणवचिह्नसमूहानि भसतटानि
भुवक्षिप्तप्रदेशा येषां तथोक्ता । करत हस्तभ्यः । विनिर्गलितानि
युक्तान् लङ्घ्य धनुः परिष लोहपद्माङ्गुलभद्र एतदादिमानि प्रहरणानि
आमुषानि यथा ते तथोक्ता ॥

अथमौलिनेष्टनदुकूलशिखा

स्तरणे रणे कुणपभुक्छरणे ।

विपुलासकूटविगलद्वलया-

श्विरमस्वपन्सपदि चेरमटा ॥ २८ ॥

अथेति ॥ विपुलात् विशालात् भसकूटात् असाक्षररात् विगलत्
ववमान वलय अङ्गद यथा ते तथाक्ताश्च स त । 'विलसद्वलया इति
पाठान्तरम् । चरभ्या चरराजयाथा श्चथाना शशिद्वयपानाना ज्यव
मानाना मौलवष्टनदुकूलाना उष्णपभूतक्षौमाणा शिखा अमलान्यव
आस्तरणान् चिह्नकम्बलानि यस्मिन्स्तस्मिन् तथेक । शिखाभि आस
रण आच्छादन यस्मिन् वा । कुणपगुणा शवभोचिना अग्रगामायुप्रभूर्तना
पिशाचादीना वा शरण रक्षितरि गृह वा । रणे बुद्ध । श्विर दीघवाल्म ।
अस्वपन् सुप्तवन्त मृता इत्यथ ॥

निहतावशिष्टसुभटानुगतो

विजयिष्णुसैन्यमधिजन्यममुम् ।

अभिगम्य चोलपतिनानतवा-

नपरावतारममरेन्द्रतरोः ॥ २९ ॥

निहतेति ॥ (चेरराज) । निहतावशिष्टं, हतशेषं, सुभटं अनुगतं अनुयातं, सन् । अधिजन्यं युद्धे । विजयिष्णुसैन्यं जयशील-सैन्यम् । अमरेन्द्रतरोः, कल्पकवृक्षस्य । अपरावतारं मूर्त्यन्तरमिव स्थितं महावदान्ममित्यर्थः । अमुं मलगनृपतिम् । चोलपतिना चोलराजेन सह । अभिगम्य प्राप्य । आनतवान् प्रणतवान् ॥

अयमर्पितस्तव पदाम्बुजयो-

रधम, स तिर्यटिर्धर्मपरः ।

इति सं निगम्य समदान्द्विरदा-

नुपदीचकार रयगांस्तुरगान् ॥ ३० ॥

अयमिति ॥ अयमर्परं अधर्मावच्छेदं । अधमं नीचं । अयं स, तिर्यटिः तिर्यटिराजः । तव । पदाम्बुजयोः, पादपद्मयोः । अर्पितः स्था शरणं गत इत्यर्थः । इति ॥ ॥ मलगनृपतिमुत्तम् । निगम्य उवाच । समदान्, मत्तान् । द्विरदान्, गतान् । रयगान्, बैथेन गच्छन् । तुरगान्, अश्वान् । उपदी-चकार, उपायनीकृतवान् ॥

अनुगृह्य नद्यममुरक्षणतः

स्थितिमाप्तये तिर्यटिभ्रितिपम् ।

अपि पाण्ड्यभूपमदसीयपदा-

भ्यधिकप्रतिष्ठमतनिष्ठ नृप ॥ ३१ ॥

अनुगृह्यति ॥ नय नीतिमार्ग । स्थितिमान् निष्ठावान् । नृप
सत्यराजकुमार । नम्र विनतम् । तिष्ठवर्गिणात्प तिष्ठवर्गिणम् । असुर
क्षणत प्राणरक्षया । अनुगृह्य । पण्ड्यभूप पाण्ड्यराजमाप । अदसीयपदान्
तिष्ठवान् नृपसबन्धिन म्थानान् अभ्यर्षिणा प्रतिष्ठा स्थिति यस्य तम् ।
धतनिष्ठ अद्वरुत ॥

शयने शयानमुदधिं समया

पदसौरभोर्मिपरिणाहयति ।

अथ नन्तुमच्युतमगादवने

रधिभूरनन्तशयनाभिमुखम् ॥ ३२ ॥

शयनेति ॥ अथ । अवने आधभू पृथ्वीपति । उदधिं समया
समुद्रसमीप । पदानां शब्दाना यत् सौरभ परिमल सौशब्द्यमिति यावत्
तस्य ऊर्मणा वीचाना सपत्नीनामित्यथ परिणाह आभोग अस्यास्तीति
तस्मिन् । शयन आदिशेष आदसपस्य पतञ्जलिरूपेण शब्दमाधुयान
णायकवादिति भाव । शयानम् । अच्युत पद्मनाभम् । नन्तु वा दत्तम् ।
अनन्तशयनाभिमुख अनन्तशयननामकनगर अभिमुत्तीकृत्य तदुद्दिश्ये
त्यथ । अगात् गत । एतावन्पय त प्रमिताक्षरा इत्यम् ॥

आवासभूरचुलकद्वन्द्वमहाम्बुराशे

रन्तर्मुखल ह्यरन्नखनि सुमेपो ।

साम्राज्यभूरगश्चन्दनवाटिकाया

मार्गेऽजनिष्ठ मल्याद्रिरमुष्य दृष्टयो ॥ ३३ ॥

आयासभूरिति ॥ चुत्तम्हन्न चुत्तम्प्रमाणक महाम्बुराशि महाम
मुद्र यस्य तस्य । 'चुत्तितोदमहाम्बुराशि इति पाठान्तरम् । अयमेव च
पाठ माधीयान्, दूयमज्जदग्रचारुध्वमान एव त्रिधनात् । चुत्तितोद
चुत्तकीकृतपल महाम्बुराशि यस्मात् तथा व्याख्येयम् । अन्तर्मुष्यस्य
योगिन अगस्त्यमहर्षिरित्यर्थं । आयासभू निवासस्थानम् । मुमयो मन्मथ
स्य । हृत्तरन्न अभ्येष्ट दक्षिणवात स एव रश्मिस्तस्य रश्मि आकर दक्षिणा
निलजमभूमिरित्यर्थं । अगस्त्यां श्यामगस्त्यां चन्दनानां पत्तीराणां च
वाटिकाया पक्षे । साम्राज्यभू चक्रवर्ति वस्थान तदुपलितपतिभूमि
रित्यर्थं । मन्मथाद्रि मल्लयवत । अमुष्य अस्य राज्ञः । दृष्टया नयनयो ।
मार्गे पथि । अजनिष्ठ जात दृष्ट इत्यर्थः । यस्मन्तनिलक्षम् ॥

धीधीप्त्रम्बुरदा विहारनिस्ता विक्षिप्य धूर्तीभर

ताम्राया सरलोर्मिकाविरचितमेद्गोलिकारेतिका ।

लक्ष्यालक्ष्यरदा पय वज्रमिषाहम्ब्यालका पट्पदै

सेनाश्रान्तिमपाहरन्ति शिशव भीष्मण्डसैलानिला ॥ ३४ ॥

धीधीप्यिति ॥ शिशव अभंका । धीत्तण्डसैलानि चन्दनादग
मारा मन्मथवातपोता इत्यर्थः । 'धीध' 'धर्ष' इति पाठान्तरम् । अ
म्बुरदा पद्मानाम् । धीधायु पराशयु वतममुष्य । विहारनिस्ता क्रीडागजा
गतः । धूर्तीभर रजपुत्रम् । विक्षिप्य विधीयं । ताम्रायो ताम्रप
थ्याम् । तरङ्गनि शमन्ताभि ऊर्मिकाभि वागीभि विरचितता रूपा
ग्रहणालक्षणेऽऽद्याविहार रूपां ते तथाञ्छा । ताम्रायो धूर्तीभर

विक्षिप्यति वा । पय कणमिषात् तलबिदुव्याचन । लक्ष्यालक्ष्यरदा
दृश्यादृश्यदत्ता । पटपद भ्रमरै । लम्बालसा उम्बमानचूणकुतगव
सन्त । सनाधार्ति सैन्याना धमम् अपाहरित अपनया त । रूपक
परिकरश्च । शार्दूलविक्राडित वृत्तम् ॥

मैनाकप्रमुखैर्महीधरकुलैर्महिन्द्रभीत्याकुलै

मत्वा शोपमपामपाङ्कितचमूरार्जारजोमण्डलै ।

अभ्युत्थानमिवाचरन्तमसकृत्प्रेङ्खत्तरङ्गच्छला

दद्राक्षीन्निधिमम्भसा स नयनायाम मिमान किल ॥३५॥

मैनाकति ॥ स नृपति । अपाङ्कित दृष्ट चमूरार्जारनामण्डल सन्व
समूहोन्धापितधूलापट्टा वैस्तस्तथाक्तै । अपा जलानाम् । शापम् ।
मत्वा विचाय । माह द्रभीत्याकुलै इन्द्रागतन भयन व्याकुलै । मनाक
प्रमुख मैनाकप्रधाताभ । महाधरकुलै पर्वतसमूहै सह । महापरकुलै
अपा शाप म वर्ति या । असकृत् मुहुमुहु । प्रङ्खत्तरङ्गच्छलात् चरता
तरङ्गाणा प्दा न । अभ्युत्थान अ यत्र गमनाय उत्पन्नम् । आरगत
कुवाण मव स्थितम् । नयनायाम दशनशाक्तैर्घ्न्यै स्तनत्रैवपुल्य ना ।
मिमान किल परिमातमिव च स्थितम् । अम्भना निर्धि समुद्रम् ।
अशर्मान् अपदयत् । नयनायाम मिमान किञ्च इति पाठात्तरम् ।
उत्प्रक्षा । शार्दूलविक्राडित वृत्तम् ॥

इति षष्ठ सर्ग ॥

परिष्कृतिनिवेदनम् ।

महाशयानां नैतदाश्रयम्, यदमुद्रितस्य ग्रन्थस्य प्रत्यादशस्य प्रथमं
नादपुद्गीना तदपुद्दिपरिहारपूर्वकं समीचानं पाठमुपयता तदनायत्त
मात्सानां व्याख्यातृणां भूयसां मभवान्त तत्र तत्राक्षरतः यदता याजना
नाऽप्यता भावतो पाठाद्वरणतश्च प्रमादा इति तादृशऽस्मिन्नच्युतराया
भ्युदयऽप्य तत्र तत्र पतितानि स्थलितानीति । परं तु पुनः परिशील
नाया यानि नाम साप्रथमस्फुरन् तानीदानां पाराह्वयते ।

पुट	पङ्क्ति	परिष्कृतम्	पुट	पङ्क्ति	पारिष्कृतम्
७	१७	यत्तमसो	१२८	१	रायण
	२१	भयार्थिना	,	७	अत्रकृतवती
८९	१०	क्रीडा यथा	,	१३	गिता मविगागः
१०३	७	प्रत्यर्न विषलाति			चक्रा
१०८	८	ध्यात्वा	१३०	१७	इतिसाम
	६	चालप चालराज	१३९	९	चात्रप
	१३	भूपति ।		१४	चालपम् ।
११८	८	सवर्धिनम् । गाध	१४१	११	वि दुःख मवनत
		तत्स्पर्श	१४४	१०	पतद्

प्रथमसर्गे १० पद्य या विधु रिमाहिनी मूर्तिमत्य मुमनाजनाय
लवमन्वया वा । द्वितीयसर्गे १५ पद्य व्याख्यान चकुरित्यन्तर अप
ह पयारभ्य षड्व इत्यन्त प्रमादपतिततताऽपनयम् । २६ पद्य व्याख्यान
अनुकृतम् । आहत साभिनाथ । अभूत् । पुस्तकशानाम नि नमप्राग
नत्रमहप्रणय।भन्नापत्यथ इति व्याख्ययम् । ४० पद्य प्रतिबद्ध
गपनामा इति पाठ इदानीं सुपरलब्ध । मपदा अगाभि इति यत् ।
भमा इति व्याख्ययम् । अगाभीतान भाव लुट् । चतुर्थसर्गे ३० पद्य
अनुकृतयम् इति इति कयाविशय वा । पञ्चमसर्गे ४१ पद्य
प्रभादेवलवन विश्वार्थि इति इति भयदा व्यवहियमाणेन प्रभा
वात्तमद्वयन । इति व्याख्येयम् । षष्ठसर्गे १० पद्य उद्यमिनिकया
महोदय । उभया मवाद्या इति व्याख्ययम् ।